

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

پارکھ
چھماہی
لاہور

مسلسل شماره نمبر 5

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2018

سرپرست اعلیٰ:	ڈاکٹر فرخندہ منظور، وائس چانسلر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
مدیر:	ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
معاون مدیر:	ڈاکٹر شمینہ بتول
نائب مدیر:	ڈاکٹر حنا خان
اسٹنٹ مدیر:	ڈاکٹر عائشہ رحمان، صائمہ بتول
ماہر تحقیق:	پروفیسر ڈاکٹر شگفتہ ناز (ڈائریکٹر ریسرچ لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)
نمائندہ ریسرچ سکالر:	صائمہ منیر، الماس طاہرہ
مجلس ادارت:	ایڈیٹوریل بورڈ:
	پروفیسر فریحہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت)، ڈاکٹر نسیرین مختار، ڈاکٹر عابدہ حسن، شمینہ بتول، ڈاکٹر عائشہ رحمان، ڈاکٹر حنا خان، ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا، ڈاکٹر صائمہ بتول، ڈاکٹر مریم سرفراز، الماس طاہرہ
مجلس مشاورت:	ایڈوائزری بورڈ:
	پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (چیئر پرسن پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیئر پرسن جی سی یو لاہور)، ڈاکٹر صغریٰ صدف (ڈائریکٹر پلاک)، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد (ایسوسی ایٹ پروفیسر دیال سنگھ کالج لاہور)، ڈاکٹر محمد منیر (چیئر پرسن سرگودھا یونیورسٹی)، پروین ملک (چیئر پرسن پنجابی ادبی بورڈ)، ڈاکٹر جسوند سنگھ (ریٹائرڈ پروفیسر پٹیالہ یونیورسٹی انڈیا)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت کور (پروفیسر پٹیالہ یونیورسٹی انڈیا)، عجائب سنگھ چٹھہ (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر اوساکا یونیورسٹی جاپان)، ڈاکٹر محمد ادریس (صدر شعبہ پنجابی پٹیالہ یونیورسٹی انڈیا)
پتہ:	شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔
	فون نمبر: , 92-334-4050347 +92, 042-99203806-297
	email: parakhjournal@gmail.com
شمارے دامئل:	500/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

نوٹ: پارکھ وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھ دا متفق ہونا ضروری نہیں۔

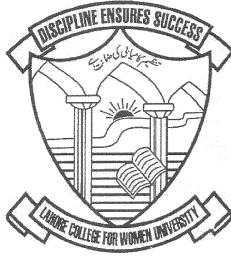
پارکھ

شماره نمبر 1

جنوری۔ جون 2018ء

جلد 3

مسلسل شماره نمبر 5

چیف پیٹرن

ڈاکٹر فرخندہ منظور

مدیر

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2018ء

مقالہ نگاراں لئی

- 1- تحقیقی مجلہ پارکھ وچ اجیہے تحقیقی مقالے چھاپے جانے نہیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی داسبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں (اک بیرون ملک تے اک پاکستان وچوں) دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جان دی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیئے جانے نہیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیٹی جاوے۔

مجلہ پارکھ۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

اساڈے سرتے ہر ویلے گھڑی ظلماں دی جاگدی اے
 کوئی وی بات ہووے ٹھیکری ساڈی تے بھجدی اے
 نبیٰ دا نام پاکیزہ رہوے لب تے ہمیشہ ای
 تے اس توں صبح ہوندی اے تے اس توں شام ہوندی اے
 نبی دے ناں دی تختی جد دی لائی دل دے در اُتے
 تدوں توں ای ایہہ دنیا وی غنی مینوں سمجھدی اے

(ڈاکٹر حفیظ احمد)

فہرست

☆	اداریہ	مدیر	11
	شاہ کبھی مقالے		
1	کھارے نامہ از مفتی برکت علی علوی	ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد	13
2	سائیں مولا شاہ مچھوی	ڈاکٹر مجاہدہ بٹ، شاہدہ پروین	31
3	احمد راہی دا کلام تاریخی تناظر وچ	ڈاکٹر حنا خان	53
4	برصغیر وچ فارسی دی ٹور تے پنجابی اُتے	ڈاکٹر شوکت حیات	67
	ایہدا اثر		
5	رناں، بھوئیں تے گھوڑیاں: متھاسی دیروا	ڈاکٹر ظہیر وٹو	77
6	میاں محمد بخش دی سیف الملوک وچ	انعام الرحمن صفدر	87
	تصوف		
7	پاکستانی سینما دا نمائندہ پنجابی مرد	ڈاکٹر احمد بلال	97
8	جدید پنجابی غزل وچ مارکسزم	زیب النساء	107
	گورکھی مقالہ		
1	ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ	کلیان سنگھ کلیان	3

قارئین کرام!

چھماہی پارکھ دے چار مکمل شماریاں دی تکمیل ہوندیاں سارای شمارے نوں ایچ۔ ای۔ سی دلوں مستقل منظوری لئی پیش کردتا گیا اے۔ رب چاہیا تے منظوری ضرور مل جائے گی۔ ہن پارکھ نوں ”Y“ تے فی ”X“ Category تیک لیجاو لئی حتی المقدور کوشش کیتی جا رہی اے جہدی پہلی پوڑی تے قدم رکھدیاں ای پارکھ ویب سائٹ www.punjabijournalcwu.ga تے وی پڑھیا جاسکدا اے۔ ایسے لنک نال ایہہ LCWU دی ویب سائٹ تے وی میسر اے۔ امید کیتی جاندی اے کہ تسیں ویب سائٹ توں وی ضرور استفادہ کرو گے۔ ایس طرحاں مجلہ بین الاقوامی پچھان وی حاصل کر لوے گا۔ مسلسل شمارہ نمبر 5 وچ پہلا مقالہ راقمہ تے مسز شاہدہ پروین پی ایچ۔ ڈی ریسرچ سکالر شعبہ پنجابی دی اجتماعی کاوش اے۔ ”سائیں مولا شاہ مچھوی“ دے سرنوویں پٹھ مولا شاہ ہوراں دی حیاتی تے علمی ادبی خدمتاں اتے بھرواں چانن پایا گیا اے۔ ایس مقالے وچ اوہناں دے لکھے منظوم قصیاں، سی حرفیاں، کافیاں تے باراں ماہے اڈو اڈ حوالیاں نال زیر بحث لیا کے کدھرے کدھرے تنقیدی کچھ وی اگھیریا گیا اے۔ ”پارکھ“ دی زینت بنن والا دو جا مقالہ ڈاکٹر عائشہ رحمن اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی ہوراں دا اے۔ مقالے دے عنوان ”ڈاکٹر مہر عبدالحق دا ترجمہ ”قصیدہ بردہ شریف“ مقالے دی وسعت تے دینی مہاڑ دا عکاس سے۔ مختصر پر جامع مقالہ مضبوط دلیلاں تے مدلل حوالیاں دا مرقع اے۔ ڈاکٹر حنا خان دا تعلق وی شعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی دے 9 رتتاں نال اے۔ اوہناں دا مقالہ ”احمد راہی دی ترنجن تاریخی تناظر وچ“ نہ صرف ضخیم مقالہ اے سگوں ڈونگھے حوالیاں نال پُر اے۔ ایس مقالے وچ محققہ نے کتاب ”ترنجن“ از احمد راہی دا ودھیرا منفرد تجزیہ کیتا اے۔ ایہہ مقالہ تحقیق دے نال نال تنقید دا وی ڈھیر سوہنا نمونہ اے۔ ڈاکٹر شوکت حیات ہوراں دا تعلق گورنمنٹ دیال سنگھ کالج لاہور دے شعبہ فارسی نال اے۔ اوہناں اک منفرد عنوان ”برصغیر وچ فارسی تے پنجابی دے آپسی رابطے“ پٹھ مختصر مقالہ پیش کیتا اے پر ایس مقالے راہیں فارسی تے پنجابی دے آپسی تعلق نوں ڈھیر سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتا گیا اے۔ پنجواں مقالہ پنجابی کلاسیکی ادب نال تعلق رکھدا اے۔ محترم انعام الرحمن صفدر اسٹنٹ پروفیسر گورنمنٹ شالیماں ڈگری کالج لاہور ہوراں نے ”میاں محمد بخش کول مرد کامل دا تصور“ ڈھیر سوہنے ڈھنگ نال تصوف تے مبنی مقالہ اُلیک کے میاں محمد بخش دی شاعری دے صوفیانہ کچھ نوں اگھیریا اے۔ ڈاکٹر

احمد بلال مشہور آرٹسٹ نے شعبہ آرٹس اینڈ ڈیزائن پنجاب یونیورسٹی وچ بطور اسٹنٹ پروفیسر اپنیاں ذمہ داریاں نبھارہے نیں۔ اوہناں انوکھی نوعیت دا مقالہ ”پاکستانی سینے دا نمائندہ پنجابی مرد موجود“ پارکھ“ لئی پیش کیتا اے جہدے وچ پنجابی قلم دے مضبوط مردانہ کرداروں دا تنقیدی تے تحقیقی ویرا پیش کیتا اے۔ محترمہ زیب النساء علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی شعبہ لسانیات پاکستان وچ بطور لیکچرار شعبہ پنجابی، پنجابی دے ودھاتے کھلا لئی سرگرم نیں۔ اوہناں دا مدلل مقالہ ”جدید پنجابی غزل وچ مارکزم“ جدید غزل دے مارکزم مہاڑ دا عکاس اے۔ گورنمنٹ کالج یونیورسٹی دے اسٹنٹ پروفیسر ڈاکٹر افتخار احمد سلہری نے ”لوک ادب وچ قصہ رامائن“ نوڈیکلا تحقیقی مقالہ پیش کیتا اے جیہڑا ہندو مذہب دا عکاس اے۔ ایہہ اپنی نوعیت دا منفرد مقالہ اے۔ گورکھی لپی دا واحد مقالہ पाकिस्तानी پنجاب ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ محترم کلیان سنگھ کلیان اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور دا اے۔ ایس مقالے وچ مرحوم پنجابی شاعر نقاد ادیب، لکھاری تے محقق دیاں علمی ادبی خدمات نوں وڈیاں تے منظر عام تے لیاون دی ڈھیر سوئی کوشش ”پنجابی رباعی تے ڈاکٹر شوکت علی قمر“ اے۔ ڈاکٹر شوکت دا شمار پنجابی زبان تے ادب دے موڈھیال وچ ہوندا اے۔ ایہہ مقالہ محترمہ الماس طاہرہ ہوراں دی ڈھیر سوئی کوشش اے۔ کل دس ون پونے مقالیاں دی بھری چنگیر پنجاب واسیاں دی ادبی تسکین تے تشفی لئی پیش کیتی جا رہی اے۔ امید اے کہ ہر پنجاب وادی ایہدے توں نہ صرف لاجھ چکے گا سگوں ایس چنگیر وچ مستقبل دانیوندرا مقالیاں دی صورت وچ ضرور پاوے گا۔ رب سچا ایہدیاں جڑاں ڈھیر مضبوط کرے تے چھیتی ایس نوں سگھنے رکھ دا روپ دے دیوے۔

مدیر پارکھ

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June. 2018, PP 13-30

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2018ء، مسلسل شمارہ 5

☆ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد

کھارے نامہ از مولانا مفتی برکت علی علوی مشہدی

Abstract

This research paper is about unknown Punjabi poet of last century. Mulana Mufti Barkat Ali Alvi had done many important works in poetry. One of his most important works is his excellent effort about Punjabi Translation of Holy Quran. He is the second person who translated the Holy Quran in Punjabi Prose form after Muhammad Bin Barik Ullah. His other works are usually in the field of poetry. He contributed a lot in Punjabi Naat, C-Harfi, Biography and Qissa Adab. In this research paper, his life history and a qissa kharay nama are firstly coming to light.

مولانا مفتی برکت علی علوی مشہدی دے وڈو ڈیرے ایران دے شہر سنا آباد دے رہن والے سن۔ ایس شہر دانواں ناں مشہد شریف اے۔ اوہناں دا سلسلہ نسب اکتالھویں پشت وچ حضرت علیؑ نال جا رلد اے۔ اوہ حضرت علیؑ دے پتر محمد الاکبر بن علی المعروف امام محمد بن حنیفہ دی اولاد وچوں نیں۔ اوہناں دے جد امجد میر علاؤ الدین مفتی 961ھ

بمطابق 1539ء اپنے بھراواں نال شاہ طہماسپ دیاں فوجاں نال برصغیر آئے تے مغل دربار دے مفتی بنے۔ مفتی علاؤ الدین نوں گجرات لاگے پنج سوا یکڑ بھوئیں گزارا جاگیر عطا ہوئی۔ ایس پنڈ داناں ٹھٹھ مفتیاں اے۔ بعد وچ ایس پنڈ داناں بدل کے رسول پور مفتیاں رکھ دتا گیا۔ میر علاؤ الدین مفتی دے نکلے بھرا میر بہاؤ الدین زرخئی جیہڑے مغلیہ دربار وچ ریٹ کنٹرولر (زرخی) سن، نوں علاقہ کنجاہ وچ گزارا جاگیر عطا ہوئی۔

”بعد ازاں انھی کے نام پرمنڈی بہاؤ الدین کا شہر آباد ہوا۔“ (1)

میر علاؤ الدین مفتی دی اولاد ویلا لنگھن دے نال نال اپنا جدی پنڈ رسول پور مفتیاں چھڈ کے دوردارز علاقیاں وچ آباد ہوندی رہی۔ انہویں صدی دے ٹڈھ وچ اوہناں دے خنوادے دے اک سپوت مفتی غلام نبی دلی جا پڑے تے حضرت نظام الدین اولیاء دے مزار کول رہن لگے۔ او تھے اوہناں دی ملاقات نظام الدین اولیاء دے سجادہ نشین نال ہوئی۔ گل بات مگروں مفتی غلام نبی نے سلسلہ چشتیہ نظامیہ وچ اوہناں دے ہتھ تے بیعت کر لئی۔ بعد وچ مرشد نے اوہناں نوں خلافت نال نوازیاتے حکم کیتا کہ لاہور جا کے تبلیغ کرن۔ اوہ لاہور دے نواح وچ آباد ہوئے۔ ایس علاقے وچ لاہور ایئر پورٹ بنن لگا تاں حکومت نے اوہناں نوں راوی پار ماچھی واڑا پنڈ وچ زمین الاٹ کردتی۔ ایسے پنڈ وچ ای مفتی برکت علی پیدا ہوئے۔ پروفیسر منظور الحق علوی لکھدے نیں۔

”مفتی برکت علی صاحب انھی میر علاؤ الدین مفتی کی دسویں پشت سے ہیں۔

آپ نے 1860ء کی دہائی میں جنم لیا۔ آپ کے والد مفتی غلام نبی علوی سلسلہ

چشتیہ نظامیہ کے خلیفہ تھے۔“ (2)

مفتی برکت علی علوی وڈے میاں دے درس وچ مغل پورہ لاہور پڑھدے رہے۔ او تھے اوہناں عربی، فارسی زبانوں سکھن دے نال نال دو جے علم وی حاصل کیتے۔ ایس دوران اوہناں دے اباجی اللہ نوں پیارے ہو گئے تے رُشد و ہدایت دی خاندانی گدی و پہلی ہو گئی۔ اوہناں پیودی گدی تے بہہ کے لوکائی نوں رُشد و ہدایت دا سلسلہ جاری رکھن دی تھاں پہلاں اپنی تعلیم نوں مکمل کرن دا فیصلہ کیتا۔ پروفیسر منظور الحق علوی موجب:

”مسند ارشاد خالی ہونے پر مریدین کے اصرار پر آپ گدی نشین ہوئے لیکن

تحقیق و تعلم کی جوت بچپن سے سینے میں ایسی روشنی ہوئی کہ خاندانی گدی نشینی

چھوڑ کر دوبارہ تاریخی مدرسہ جامعہ نعمانیہ اندرون نکسالی گیٹ لاہور میں مولوی

فاضل کی کلاس میں داخلہ لے لیا۔‘ (3)

اوس دور وچ شہر قیور شریف وچ میاں شیر محمد شہر قیوری دا طوطی بولداسی۔ صوفی برکت علی ہوراں اوہناں دے ہتھ تے بیعت کر لئی۔ ویہویں صدی دے شروع وچ گورنمنٹ آف انڈیا نے براؤنچ پوسٹ آفس دی عینہ رکھی تاں مفتی برکت علی نوں براؤنچ پوسٹ ماسٹر مقرر کر دتا گیا۔ پیر و مرشد دی وفات 1928ء تیک اوہ مڑھ بھگوواں دے پوسٹ ماسٹر وچوں کم کردے رہے۔

”1928ء وچ مرشد میاں شیر محمد شہر قیوری دے مرن مگروں اوہناں محکمہ ڈاک دی نوکری چھڈ دتی تے گوشہ نشینی اختیار کر لئی نال ای پڑھن لکھن دے کماں وچ رُجھ گئے۔ کجھ چر بعد اوہناں منڈی چوہڑکانہ وچ ذاتی مدرسہ کھول لیا تے بالاں نوں دین دی تعلیم دین لگے۔ 1943ء وچ منڈی چوہڑکانہ وچ اپنے مدرسے وچ ای اوہناں وفات پائی۔ (4)

اللہ سوہنے نے مفتی برکت علی ہوراں نوں چھ پتراں نال نوازیار چار کنی عمرے ای اللہ نوں پیارے ہو گئے تے دو پتر جوانی چڑھے۔ اوہناں دے پتراں بارے منظور الحق علوی لکھدے نیں۔

”بڑے صاحبزادے کا نام مفتی عبدالحق علوی تھا جو مختلف نو (9) زبانوں کے ماہر ہوئے ہیں انھوں نے 1933ء میں پنجاب یونیورسٹی لاہور سے ایم اے فارسی کیا اور مختلف اعلیٰ سرکاری عہدوں پر فائز رہے۔ چھوٹے صاحبزادے مفتی زبیر نے ڈھابیل مدرسہ مشرقی پنجاب سے مولوی فاضل کی سند حاصل کی۔ (5)

مفتی برکت علی مشہدی دے پوترے پروفیسر منظور الحق علوی ہوراں اوہناں دیاں دو بیاضاں تے قرآن پاک دا اک نسخہ عطا فرمایا اے جدکہ باقی کتاباں بارے اوہناں دسیا کہ اوہ سیونک لگن پاروں ضائع ہو گئیاں نیں۔ اوہناں دیاں لکھتاں دی مختصر تفصیل اے۔

قرآن پاک دا پنجابی ترجمہ:

ایں ترجمے بارے مفتی برکت علی علوی مشہدی دے پوترے پروفیسر منظور الحق علوی لکھدے نیں۔
”عربی زبان پر عبور حاصل کرتے ہی آپ نے قرآن پاک کا پنجابی زبان میں

نثری ترجمہ شروع کر دیا، کیونکہ اس سے پہلے قرآن پاک کا نثری ترجمہ پنجابی

زبان میں موجود نہ تھا۔“ (6)

قرآن پاک دا ایہ ترجمہ کرن لئی مولانا مفتی برکت علی مشہدی ہوراں مطبع محمدی دا چھپیا قرآن پاک لیا جیہڑا 23x36/8 سائز دا سی جس دیاں لائناں وچکار مناسب وقفہ (خالی تھاں) موجود سی۔ اوہناں ایس خالی تھاں تے ہر آیت

دے تھلے کالے رنگ دے باریک قلم نال پنجابی ترجمہ لکھ دتا اے۔ پروفیسر منظور الحق علوی موجب:

”دادا جی نے ایہ ترجمہ 1885-90ء دے درمیان مکمل کر لیا سی۔“ (7)

ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق لکھدے نیں۔

”تجاپور قرآن شریف دے پہلے سپارے ”پارہ اآم“ دا نثری پنجابی ترجمہ اے

جیہڑا 1895ء وچ عبدالعزیز محمد عبدالرشید طبع گلزار محمدی لاہور ولوں چھاپے

چڑھیا اے۔ 32 صفیاں دے ایس کتابچے دے مترجم مولوی احمد بخش نیں۔

ایس ورھے اک مکمل قرآن مجید دا ترجمہ وی میاں محمد چٹوٹا جبرستہ لاہور ولوں

چھاپے چڑھیا۔ مترجم داناں درج نہیں۔ ایس دے صفے 964 نیں۔ انج پہلی

واری انہویں صدی دے آخر وچ یعنی 1895ء وچ قرآن مجید دا مکمل نثری

ترجمہ چھاپے چڑھیا۔“ (8)

کچھ ہور محققاں کول وی ایہیے حوالے ملے نیں جیہناں پنجابی دے پہلے نثری ترجمے بارے لکھیا اے کہ اوہ

ویہویں صدی دے مڈھ وچ چھپیا سی۔ خورے کسے اجیہی گل توں متاثر ہو کے پروفیسر منظور الحق علوی نے اپنے دادا جی

دے ترجمے نوں پنجابی دا پہلا ترجمہ قرار دتا اے جد کہ حقیقت ایہدے اُلٹ اے۔ ڈاکٹر سید تنویر بخاری لکھدے نیں۔

”حافظ محمد بن حافظ محمد بارک اللہ بن حافظ احمد ساکن لکھو کے ضلع فیروز پور

بھارت دی ”تفسیر محمدی“ ایہ پنجابی زبان وچ سب توں پہلی قرآنی تفسیر اے

جیہدی پہلی جلد 1288ھ وچ شائع ہوئی۔ ایدوں بعد ایہدے دو بے حصے

چھپدے رہے۔ ایہ تفسیر اوہناں 1286ھ بمطابق 1869-70ء وچ نظم

کرنی شروع کیتی سی تے 1296ھ، 1879ء وچ مکمل کیتی۔ ایہدے وچ

پہلوں قرآن دی اک اک آیت درج کر کے اودہا فارسی ترجمہ (شاہ ولی اللہ دا
 کیتا ہویا) دتا گیا اے فیہ پنجابی ترجمہ کیتا اے تے ایدوں مگروں اودہی تفسیر
 پنجابی شعراں وچ کیتی گئی اے۔ ایہدی اک جلد رقم کول موجود اے۔“ (9)
 تنویر بخاری ہوراں دے ایس حوالے وچ اک تفنگلی موجود اے تے پتہ نہیں لگدا کہ ایہہ ترجمہ نثری اے یاں منظوم،
 ایس لئی ڈاکٹر محمود لکھوی ہوراں دیاں لکھیاں ایہ سطر اں حوالے دی جہت مرتب کر دیاں نیں۔

”تفسیر محمدی کے اندر حافظ محمد بن بارک اللہ لکھوی نے قرآن مجید کا فارسی زبان
 میں اور پھر پنجابی نثر میں ترجمہ پیش کیا۔ اس کے بعد پنجابی نظم میں قرآن مجید
 کا ترجمہ اور تفسیر بیان کی ہے۔ ترجمہ بہت سلیس اور تفسیر قرآن انتہائی اختصار
 کے ساتھ جامع انداز میں پیش کی گئی ہے۔ پنجابی نظم میں آیات کا شان نزول
 اور حل لغات تفسیر معالم التنزیل اور تفسیر مظہر اور دیگر حوالوں سے بیان کیے
 گئے ہیں۔“ (10)

پنجابی زبان دے معروف محقق ڈاکٹر محمود الحسن بزمی لکھدے نیں۔

”حافظ محمد لکھوی حافظ بارک اللہ لکھو کے والیاں دے بیٹے سن۔ ایہناں نوں
 ایہہ اعزاز حاصل اے پئی ایہناں پنجابی وچ پہلی مکمل تفسیر لکھی اے جیہدیاں
 ست جلد ایں یعنی اک منزل لئی اک جلد لکھی گئی اے۔ ایس طرح ستاں
 منزلاں واسطے ست ای جلد ایں لکھیاں گئیاں۔ تفسیر لکھن دا مڈھ 1285 ہجری
 مطابق 1869/70 عیسوی وچ بدھا جد کہ حافظ محمد لکھوی ہوراں دے اپنے
 بقول پہلی جلد 1288ھ وچ شائع ہوئی۔“ وچ سنہ اٹھاسی پہلی منزل چھپ کر
 شہرت پائی، ایہناں ایہ تفسیر 1286ء وچ نظم کرنی شروع کیتی تے مکمل
 1296ھ بمطابق 1879ء وچ ہوئی۔“ (11)

ثابت ہویا کہ پنجابی وچ سبھ توں پہلاں قرآن پاک دا ترجمہ تے تفسیر کرن دا اعزاز ”حافظ محمد بن حافظ محمد
 بارک اللہ“ ہوراں نوں حاصل اے تے اوہناں ”مفتی برکت علی علوی مشہدی“ ہوراں دے ترجمہ شروع کرن توں وی

پہلاں قرآن پاک دا ترجمہ مکمل کر لیا سی۔ پروفیسر منظور الحق علوی موجب:

”دادا جی نے 1985-90ء دوران قرآن پاک دا ایہ ترجمہ کیتا سی“ (12)

تاں وی اوہناں دا ایہ ترجمہ پنجابی دا دوجا ترجمہ اے۔ پہلا نہیں کیوں جے ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق ہوراں دی تحقیق مطابق مولوی احمد بخش ہوراں دا ترجمہ 1895ء وچ چھپیا سی۔

اسلامی باراں ماہ:

پنجابی وچ یکرمی مہینیاں دی مناسبت نال باراں ماہ لکھن دی اک جاندار روایت موجود اے پر اسلامی حوالے نال باراں ماہ لکھن والے شاعراں دی گھاٹ اے۔ برکت علی مشہدی ہوراں توں بعد حفیظ تائب، فیض رسول فیضان تے ہوراں نے اسلامی مہینیاں دی مناسبت نال باراں ماہ لکھے نیں پر گوہ کیتیاں جا پدا اے کہ اتھے پہل دا درجہ وی برکت علی مشہدی ہوراں نوں حاصل اے۔

ماہ محرم خاص مکرم چڑھیا سال اسلامی
دیکھن نوں دربار نبی دا رکھاں شوق مدای
غالب ہوئی تا نگھ دے دی خاطر احمد ﷺ نامی
مشکل ویلے باجھ محمد ﷺ کون اساڈا حامی (13)

سوانح حیات میاں شیر محمد شر قپوری:

پروفیسر منظور الحق علوی نے مضمون ”میرے دادا جی“ وچ لکھیا اے کہ اوہناں دے ست اٹھ قلمی نسخے دیکھ لگ جان پاروں ضائع ہو گئے سن۔ اوہناں وچ اک اہم نسخہ سوانح حیات میاں شیر محمد شر قپوری دا وی سی۔ اوہ ایس نسخے بارے لکھدے نیں۔

”ضائع ہو جانے والی کتابوں میں سے ایک اہم ترین کتاب میاں شیر محمد صاحب شر قپور شریف والے کی سوانح حیات تھی۔ یہ سوانح حیات علم تدریس کی روشنی میں لکھی گئی تھی لیکن میاں شیر محمد صاحب کے جانشین میاں غلام اللہ صاحب المعروف ثانی صاحب اور چند ایک سینئر مریدین کے درمیان اختلافات کی وجہ سے یہ کتاب نہ چھپ سکی اور چند سال بعد دیکھ کے اثرات

سے ضائع ہوگئی۔“ (14)

منظوم سفر نامہ:

کچھ لوکاں دا جھگڑا ہون پاروں مولوی برکت علی مشہدی تے اوہناں دے متر باقر شاہ اٹھ ہور بندیاں نال صلح کران
 لئی نوواں پنڈا کالر گئے۔ اوہ عشاء دی نماز پڑھ کے ٹر پئے۔ اُچے نیویں کچے راہواں تے اوہ دس بندے پیدل ٹر دے رہے۔ مکر
 دے چھاپیاں کئی تھاواں تے اوہناں داراہ ڈکیا پراوہ لگے گئے۔ سرگھی ویلے اک پنڈا پڑے۔ سارے پنڈا دے کتے اکو واری
 اوہناں تے بھوکن لگے۔ اوہناں وچوں اک آکھیا کہ اتھے نہیں رُکنا، ایس پنڈوں حقہ خورے ملے کہ نہ ملے، اگلے پنڈ
 لائبریاں چلدے ہاں تے اوہ حقہ وچ چھک لوواں گے۔ اوہ اگلے پنڈا لائبریاں ول ٹر پئے پر:

دو کو آکھن لائبریاں پچھلے پنڈوں یار
 ٹردیاں ٹردیاں رات گزاری دسے نہ آثار
 ہور درخت نہ کوئی دسے لانے باجھ شماراں
 لانے اولھے چھپیاں ہوئیاں دس پیاں دیواراں (15)

اخیر پنڈا پڑ گئے تاں فجر دی نماز دا ویلا انت نوں اپڑ رہیا سی۔ اوہ مسیت وچ اپڑے تاں اوہ تھے مسجد وچ نہ مولوی،
 نہ نمازی، نہ صفایاں، نہ کھوہی وچ بوکا، نہ لُح یعنی وضو دا کوئی سر بندھ نہیں سی، اخیر اوہناں نوں اک نکا گھڑا لبھا، اوہناں
 گھڑے دے گل وچ رسی بنھ کے کھوہی وچ پانی کڈھن دی کوشش کیتی۔ رسی ٹٹ گئی تے گھڑا کھوہی وچ جا پیا۔ نماز دا
 ویلا نکل رہیا ہوندا اے۔ اخیر دو تن بندے پنڈ وچ پانی لہسن ٹر پئے۔

باقر شاہ کہیا سے تائیں پانی کتوں لیاویں
 جے کوئی منگیاں دیوے ناہیں چک گھڑا ٹر آویں
 تاں فراق ویڑے دے وچ سے جا کہیا بھائی
 پانی جیکر دیہو اسانوں کریئے فرض ادائی
 میرا گھڑا نہ چائیں اکس کہیا سی مائی
 مینوں فیر لیاون مشکل ہور نہیں گل کائی (16)

پراپنے لیڈر دی گل من دیاں سماوس مائی گھروں گھڑا چک لیا یا۔ ساریاں وضو کیتا پر:

سمہناں ساز لیا وضو کر کے شکر خدا دا
 کہہ کے بانگ جماعت والا کیتا شاہ ارادہ
 نہ کوئی صفاں نہ ستر او تھے مسجد حال ویران
 گوڈے گوڈے کلر گھٹا ہوئے دیکھ حیران
 لائبریاں دے بندے بھیڑے سست بیکار ہمیشہ
 رب دے گھر دی کرن نہ داری نیندر غفلت پیشہ (17)

اوہناں نمازتاں پڑھ لئی پر مولوی صاحب دے اندر دابلغ جاگ پیا۔ اوہناں پنڈ والیاں نوں واہو اسنا یاں تے
 نماز نہ پڑھن پاروں اوہناں دی چنگی گھمب ٹھھی۔

حمدیہ تے نعتیہ شاعری:

برکت علی علوی مشہدی ہوراں دیاں دوواں پیاضاں وچ بہت ساری حمدیہ تے نعتیہ شاعری ملدی
 اے۔ اوہناں اللہ پاک دیاں صفتاں کرن دے نال نال التجاواں وی پیش کیتیاں نیں۔ نعتاں وی زیادہ تر
 روایتی انداز دیاں نیں یعنی مدینہ جان دی سدھر، مدینہ بلاوے دی التجا تے فیر آپ تے درود شریف پڑھن
 دی پریرنا اوہناں کول عام ملدی اے۔ کجھ حمدیہ تے دعائیہ شعر ویکھو:

توں عرضاں سنیں رب سائیاں	نہ کر محتاج غیراں دا دوہائیاں
تے حب سانوں مدینہ دی کرائیں	محمد ﷺ پاک اک داری بلائیں
عجز برکت دی تری سرکار اندر	سوالی آ کھلا دربار اندر (18)

ایہاں برکت:

مفتی برکت علی مشہدی ہوراں دے دوواں قلمی نسخیاں وچ سی حرفیاں شامل نیں۔ اوہناں دیاں ایہناں سی حرفیاں
 وچ آخرت دی فکر، رب دی محبت، عشق رسول تے مسلمان دی اصلاح کرن موضوع عام ملدے نیں۔

کھارے نامہ:

مولانا مفتی برکت علی علوی مشہدی ہوراں دا بیاضی مخطوطہ ”کھارے نامہ“ ایس مضمون وچ سو دھن توں بعد پیش

کہتا جا رہا ہے۔ ایہ اوہناں دی بیاض نمبر 1 وچ شامل اے تے بیاض دے صفحہ نمبر 19 توں 33 تیکر کھلریا اے۔ ایہدا موضوع فکرِ آخرت اے۔ مولانا مفتی برکت علی دے عہد وچ لاڑے نوں جج والے دن نہوایا جاندا سی۔ ایس مقصد لئی پنڈ دے ماچھی پانی بھر کے لیاؤندے تے منڈے نوں نہاؤن توں بعد منڈے دے مامے کولوں لاگ وصول کردے۔ عام طور تے لاڑا کچے ویڑے وچ کسے چونکی تے بہہ کے نہاندا سی۔ مولانا مفتی برکت علی مشہدی ہوراں میت نوں نہوان والے پھٹے نوں او سے چونکی نال تشبیہ دتی اے۔ میت نہوان نوں لاڑے نوں کھارے بہاون دی علامت بنا کے ایہہ قصہ لکھیا اے۔

کھارے نامہ دا سودھیا ہو یا متن

اول حمد خداوند والی	جس دا رتبہ سبھ تھیں عالی
جس دی قدرت بہت کمالی	اوہ حاکم عالم سارے تے
عاجز عاصی	کھارے تے
کر رحمت	او گنہارے تے
دوجی نعت محمد ﷺ تائیں	جس دیاں وچ فرقان تائیں
جس نوں ہوئیاں بہت عطائیں	خاص لولاکی کارے تے
عاجز عاصی	کھارے تے
کر رحمت	او گنہارے تے
اس تھیں پچھے بیٹھ لکھاواں	دل وچ آیا شعر بناواں
کھارے نامہ جوڑ سناواں	جے ہو فضل نکارے تے
عاجز عاصی	کھارے تے
کر رحمت	او گنہارے تے
غفلت اندر سمجھیں ناہیں	رب سچے توں منگ پناہیں
بدیاں والا بھار نہ چاہیں	داسا کوچ بازارے تے

عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 گور کر بندی سد ہمیش ایہو نوبت ہووے پیش
 جیون کولوں ہے ایہ پیش بھل نہ جھوٹھ پھارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 اک دن کتیا جاسی ناداں وداع ہوئیں بھین بھراواں
 پھڑے سپاہی تیریاں بانہواں اصلی سچے کارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 اکھیں وچوں ڈلھے نیر روون اماں بابا ویر
 عاصی نوں ہے سخت اسیر صالح خوشی خمارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 اس ویلے مردود شیطان جام پانی دا ہتھ پچھان
 بندے نوں دکھلاوے آن لعنت کرماں مارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 بندہ پانی پیا منگیندا شیطان آکھے مل وکیندا
 ایویں مول نہیں میں دیندا روکوں باجھ ادھارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے

بندہ اگوں آکھے راس زر نہیں کجھ میرے پاس
 پانی دیویں بہت پیاس ضامن رب سوہارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 اگوں آکھے فیر شیطان پانی پیوے اوہ جومان
 جہڑا مینوں دے ایمان مول نہ دیاں سہارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 برکت وانگ گناہاں والا پانی پی کے کرے مونہہ کالا
 گل شیطانی پالی مالا تاسف عقلوں ہارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 جو کوئی ہووے نیک نہاد شیطاں کولوں رہے آزاد
 عملاں وچ نہ پوے فساد پھسے نہ جھوٹھے لارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 جان قبض نوں ملک اٹھاراں نو خاطر نیں نیکو کاراں
 قبض کریندے نال پیاراں رحمت کرماں تارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 دوجے نو بد شکل پچھان عاصیاں کارن ہوئے روان
 نال عذاباں کڈھن جان مشکل بنی وچارے تے

عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 ڈال قذیلے جان سدا ماں توں پتر کرن جدا
 دین بھائیاں توں دور بٹھا بھیناں شور کھارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 یاراں کولوں یاری توڑ نال سہیلیاں کر انجوڑ
 کون لیاوے جا کے موڑ جان پھڑی تکرارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 روح لے جاوَن فرِ اسمان دوزخ اَتے بہشت دکھان
 نیک بندے نوں کہن عیان جگہ پئی گلزارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 میوے نہراں باغ بہاراں نیکاں کارن خوش گلزاراں
 رحم الہی باجھ شماراں جیونکر پیٹگھ ہلارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 خوش ہووے فیر نیکو کار تاں فر کہوے فرشتہ یار
 دوزخ دا ہن ویکھ آثار چارہ استغفارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے

جاں اوہ دیکھے دوزخ تائیں رو رو منگے پیا پناہیں
 یا اللہ توں دور رکھائیں آتش صدے بھارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 برکت جیہیاں گناہیاں تائیں کہن فرستے ویکھیں جائیں
 باغ بہشتی عجب سرائیں پر دخل نہ حکم تمہارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 طرف دوزخ دے فیر لے جاون آتش سخت عذاب دکھاون
 جا کے عاصی نوں فرماون جو بدکار کھارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 عاصی دیکھے مارے آپیں دوزخ دے وچ پاؤ ناہیں
 کہن فرشتے رہیں اٹھائیں نفس اپنے دے کارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 کرن تیاری اڈن کھارا عملوں بنیں لاڑا یارا
 نہیں تے بنسیں کرماں مارا جرم ثبوت شمارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 گھڑا گھڑولی عملاں سیتی چپیا کوئی بنسی چھیتی
 سہرے کھونڈی پھڑ وے کیتی کیتی حال آوارے تے

عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 جد تختے تے آن اتارن یار پیارے آپیں مارن
 نیکیاں والے پئے پکارن کرو تیاری چارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 ویکھ آیاں میں حالت ساری تسیں نہ مولے کریو زاری
 جلدی جلدی کرو تیاری ہو یا فضل ہمارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 جیہڑا برکت جیہا گناہیں رووے ڈاڈھیاں مارے آپیں
 آکھے اگے بہت سزائیں کرو احسان وچارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 جلدی مول نہ کرو تیاری ویکھ آیاں میں حالت ساری
 میرے کارن آتش جاری ظالم دھندوکارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 سنیوں بھائی مسلمانوں کیہ لے جانا ایس جہانوں
 رستہ ویکھو پھول قرآنوں بھیجیا رب پیارے نے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے

سمجھ پیارے ویلے ہی ہی ایہو آخر میلہ ہی ہی
 سر تے وقت کو یلا ہی ہی نہ رہو نفس امارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 دنیا جھوٹھ پیارا ہی ہی ہر کوئی چھڈن ہارا ہی ہی
 نہ عملاں باجھ گزارا ہی ہی کیوں نیت شور ککارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 اک دن ساتھ لداوے گا مردہ پیا سداوے گا
 بھین بھائی چھڈ جاوے گا بنسی اوکھ اکارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 آخر پکھوتاوے گا گوڈے ہڈ کٹاوے گا
 رو رو نیر وگاوے گا پچھتائیں وقت گزارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 قبر والا کر ویلا یاد کر لے عمل نہ کریں فساد
 سنی کسے نہیوں فریاد ہر کوئی مارو مارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 دو سخت سپاہی آون گے اوہ رب رسول پچھاون گے
 چشماں لال دکھاون گے جیوں بجلی چکارے تے

عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 توں ڈر کے ہوش بھلاویں گا
 فیر افسوس لیاویں گا
 تے گٹ گزراں دی کھاویں گا
 اُس ویلے گزر سدھارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 مال دولت جو تیرا بھائی
 راہ ربانی کم نہ آئی
 لوکاں کارن پھیریں لوکائی
 سمجھ نہ عقلوں ہارے نوں
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 ہور کھاون گے دولت تیری
 توں راکھا نہ قسمت تیری
 نہیں جیہڑی کر کے ڈھیری
 بہسیں جھوٹھے لارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 جے توں ہوویں نیکو کار
 رب فرمایا ست سو وار
 پڑھیں نمازاں پنچے یار
 دیکھ پھرول سپارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے
 رب فرمایا کرو عبادت
 پیغمبر قرآن شہادت
 ایہو ہمیشہ رکھو عادت
 بھجی سچ نتارے تے
 عاجز عاصی کھارے تے
 کر رحمت اوگنہارے تے

بس برکت ہن چھڈ بیان عاجز دا گھر جد ہو جان
اللہ رکھے فی امان کر رحمت اوگنہارے تے
عاجز عاصی کھارے تے
کر رحمت اوگنہارے تے

حوالے

- 1- منظورالحق علوی، پروفیسر، مفتی برکت علی علوی مشہدی (ہتھ لکھت)، ص 1
- 2- اوہی، ص 1
- 3- منظورالحق علوی، پروفیسر، میرے دادا جی، (ہتھ لکھت)، ص 1
- 4- گل بات: منظورالحق علوی، شیخوپورہ، 12-05-2017
- 5- منظورالحق علوی، پروفیسر، مفتی برکت علی علوی مشہدی (ہتھ لکھت)، ص 3
- 6- منظورالحق علوی، پروفیسر، میرے دادا جی، (ہتھ لکھت)، ص 1
- 7- گل بات: منظورالحق علوی، شیخوپورہ، 12-05-2017
- 8- ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر، پنجابی ادب وچ ترجمے دے روایت، لاہور، فیکلٹی آف اورینٹل لرننگ، پنجاب یونیورسٹی، 2016ء، ص 76
- 9- تنویر بخاری، سید، ماہنامہ لکھاری، لاہور، ادارہ پنجابی لکھاریاں، شمارا اپریل 2019ء، ص 10-11
- 10- محمد حمود لکھوی، ڈاکٹر، حافظ محمد بن بارک اللہ کا تفسیری منہج (مقالہ برائے پی ایچ ڈی)، لاہور، ادارہ علوم اسلامیہ، پنجاب یونیورسٹی، 2004ء، ص 152
- 11- محمود الحسن بزمی، ڈاکٹر، (مقالہ پی ایچ ڈی)، لاہور، پنجاب یونیورسٹی، 2012ء، ص 176
- 12- گل بات: منظورالحق علوی نال گل بات 12-05-2017، شیخوپورہ
- 13- مفتی مولانا برکت علی علوی مشہدی، بیاض نمبر 1، ص 43
- 14- منظورالحق علوی، پروفیسر، میرے دادا جی، (ہتھ لکھت)، ص 2

- 15 برکت علی علوی مشہدی، بیاض نمبر 1، ص 54
- 16 اوہی، ص 55
- 17 اوہی، ص 56
- 18 مفتی مولانا برکت علی علوی مشہدی، بیاض نمبر 1، ص 66

ہتھ لکھت کھارے نامہ دا عکس

IT\Desktop\IMG_20190622_200027.jpg not found.

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakista)
Vol: 3, Jan.-June. 2018, PP 31-52

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2018ء، مسلسل شماره 5

☆ ڈاکٹر مجاہدہ بٹ، شاہدہ پروین

سائیں مولا شاہ مجھٹھوی

Abstract

Mola Shah was great Punjabi Sufi Poet. He was born in India in a farmer's family. He showed signs of Sufism in his early childhood, than he became a disciple of Mohiuddin Shah. Mola Shah wrote many poems focusing on historical incidents to give soul to the reminiscent of those incidents. He used Punjabi, Urdu, Arabic and Persian in his writings. He played an active role in disseminating teachings of Islam. Heer Ranjha, Sassi-Punno, Buga Mall Basheno, harfes, bara mah etc, he contributed a lot in Punjabi literature. The hallmark of Mola Shah's poetry is that it gives a vivid picture of lifestyle in that ear. Frustration and desperation were the mood of the time, as Britishers ruled the Sub-Continent and the majority was denied of the rights. It was the time

☆ چیئر پرسن شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

☆ پی ایچ ڈی سکالر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

when tension between Muslims and Hindus was at its peak. Mola Shah Played a pivotal role in uniting people against violence and preached for peace.

پنجاب پریت کتھاواں دی دھرتی اے جس دے ذرے ذرے وچ پریم بھریا ہويا اے۔ ایسے پاروں جنے پریمیاں دا جنم ایس دھرتی اُتے ہويا کسے ہور دھرتی اُتے نہیں ہويا۔ پریم ہمیش توں رومانوی داستاناں دی تخلیق دامتوڈھی اے، کنج ممکن اے کہ بھری دھرتی اُتے جنے وی پریمی ہو گزرے نیں، اوہناں دی ہڈ ورتی نوں ایتھوں دے کویاں نے اکھراں دے موتیاں وچ پروکے پڑھن والیاں سامنے نہ رکھیا ہوئے۔ پنجابی کویاں نے ساہت دی جھولی وچ اک توں ودھ اک پریت کہانی پائی، جتھوں اوہناں دے گیان تے کوتا تے عبور بارے جا نکاری لہدی اے۔ اچھے خوش قسمت کویاں وچوں اک ناں سائیں مولا شاہ دا اے۔ اوہناں دا جماندروناں مولا بخش سی حضرت غلام محی الدین نوشاہی قادری دے لڑ لگن مگروں مولا شاہ اکھوائے تے خلافت پاوں مگروں سائیں مولا شاہ دے ناں نال جانے گئے۔ حضرت سائیں مولا شاہ پنجابی زبان دے وڈے تے قادر الکلام شاعر سن۔ اوہ ضلع امرتسر دے پنڈ مچھ وچ 1876ء نوں جمے، اوہناں نے اپنا بچپن تے جوانی کٹوہ بھگیاں وچ گزاریا تے بڑھاپا تہہ تہہ وچ گزاریا۔ اوہناں دے پوترے اپنی مترجم کتاب بگال بشنو وچ اوہناں دی پیدائش بارے آکھدے نیں:

پیدائش مچھ وچ دھرم کوٹ پرورش پائی اب امرتسر مولا دام یارو

کٹوہ گھنیاں خراساں وچ کوچے دروازہ نیڑے سمجھو باغ دام یارو (1)

مولا بخش کشتہ موجب سائیں ہوریں 1876ء وچ جمے جد کہ سائیں ہوراں دے پوترے اسماعیل منظر دا آکھنا اے کہ مرن ویلے اوہناں دی عمر سو (100) سال توں اُتے ہو چکی سی۔ سائیں ہوراں دی عمر دا گویڑا اوہناں دی تصویر توں وی لایا جاسکدا اے۔ مولا شاہ ہوریں درویش سن۔ اوہ تصوف دیاں منزلاں طے کر چکے سن۔ اوہناں دیاں لکھتاں عشق حقیقی دامنہ بولد اثبوت نیں۔ شعر و شاعری دے نال نال اوہ پیری مریدی وی کر دے رہے۔ اوہناں دے پوترے اسماعیل دا آکھنا اے کہ اوہ کم سن ہی سن، جدوں شعر آکھنے شروع کردتے۔ چھوٹی عمر وچ ای غور و فکر کرنا شروع کردتا۔ اوہناں نوں موسیقی نال ڈھیر دلچسپی سی۔ اوہ کسے نال بے وجہ یاں بلا ضرورت گل نہیں کر دے سن تے اپنے حال وچ مست رہندے سن۔ اوہ سماع

دیاں مھفلاں وچ ڈھیر دلچسپی رکھدے تے کثرت نال جانندے۔ جدوں کوئی قوال بے سُر ا ہوندا تے اوہنوں ٹوک دیندے۔ ایہتھوں پتہ لگدا اے پئی اوہناں نوں موسیقی نال کئی دلچسپی سی۔ اک تھاں تے سلطان کھاروی مولا شاہ دی پیدائش بارے لکھدے نیں:

جناں اندر اوہدے ڈیرے مولا شاہ دے بھاگ اُچیرے
 وچ مجھٹھے جنم لیا سی
 دھرم کوٹ وچ کھیڈ پیا سی
 گورداس پرے وی خوب رہیا سی
 کتھے کتھے رنگ کھلیرے (2)

مولا شاہ برصغیر پاک و ہند دے صوفی سن۔ اوہناں نے ہمیش سچ دا ساتھ دتا۔ سائیں دا بچپن عام بچیاں وانگ نہیں سی سگوں سائیں ہوریں بچپن توں ای اعلیٰ شخصیت دے مالک سن۔ سائیں ہوراں بارے جتھے وی پڑھیے سنیے ایہو گل سامنے آوندی اے کہ اوہ کئی عمر وچ ای غور و فکر کرن لگے۔ اوہ بڑی دیر تیکر سورج ول ٹکٹکی لا کے ویکھدے رہندے تے ہر ویلے متفکر رہندے۔ اوہناں دی تاریخ پیدائش دے حوالے نال وکھو وکھ لکھاریاں دی وکھو وکھ رائے اے۔ مولا شاہ سائیں دی پیدائش بارے لکھیا اے:

”آپ داناں مولا بخش سی تے آپ دا جنم 1836ء وچ میاں کریم بخش دے
 گھر ضلع امرتسر وچ ہويا۔“ (3)

مولا شاہ بارے بڑیاں کتاباں وچ ذکر اے۔ اوہناں بارے بے تحاشہ لوکاں لکھیا، ظاہر جس وی شاعر یاں مصنف اوہناں بارے لکھیا اپنی رائے پیش کیتی۔ ایس لئی کوئی اوہناں دی تاریخ پیدائش کجھ دسد اے تے کوئی کجھ۔ مدلل رائے نہیں دتی گئی۔ کجھ لوکاں دا آکھنا اے کہ سائیں ہوریں ان پڑھ سن، اوہ لکھنا پڑھنا نہیں جاندے سن۔ جے ایہہ گل سچ ہوندى تے سائیں ہوریں جس طرح علم تے حکمت دیاں گلاں کردے نیں اوہ نہ کر سگدے۔ اوہناں دیاں لکھتاں توں پتا لگدا اے کہ اوہ لکھ پڑھ سگدے سن کیوں جے اوہناں نے اپنیاں لکھتاں وچ ادبی تے تاریخی گلاں کیتیاں نیں۔ ڈاکٹر

ظفر مقبول اپنی مترجم و مرتبہ کتاب ”بگال بشنو“ وچ مولا شاہ دی پیدائش بارے لکھدے نیں کہ:
 ”1857ء کی جنگ آزادی کے وقت آپ سن شعور کو پہنچ چکے تھے۔“ (4)

سائیں ہوراں دا اکوای بھرا سی جہداناں ”سلطان محمد“ سی۔ سائیں ہوراں دے تن بھتیجے سن جہناں دے ناں،
 فضل شاہ، نور شاہ، باؤ سن۔ سائیں ہوراں دے پتر داناں میاں محمد دین سی۔ آکھیا جاندا اے کہ سائیں ہوراں دے پنج (5)
 پوترے سن پر پتہ لگدا اے پئی اوہناں دے 6 (چھ) پوترے سن۔ اوہناں دے چھیویں پوترے دا ویاہ اوہناں دے وڈے
 بھرا دی بیوہ نال ہو یا سی تے اوہناں دا ایہہ پوتر اپا کستان بن مگروں چلاؤنا کر گیا سی۔ سائیں ہوراں دی اکوای لاڈلی دھی
 سی۔ اوہناں دی اک پوتری عنایت بی بی اے۔ آکھن موجب اوہناں دیاں دوسوانیاں برکت بی بی تے چراغ بی بی سن۔
 پہلی سوانی چراغ بی بی سن جہناں وچوں دو پتر خدا بخش تے اللہ بخش جسے۔ پہلی بیوی دے مرن مگروں چراغ بی بی دی وڈی
 بہن (بیوہ) ”مائی برکتے“ (برکت بی بی) نال نکاح کیتا۔ اوہناں توں محمد الدین تے حیدر شاہ جسے۔ وڈو ڈیریاں وچ
 اوہناں دے ابا جی داناں کریم بخش سی، اوہ راجپوت جنڈران ذات نال تعلق رکھدے سن۔ مولا شاہ حضرت محی الدین دے
 مرید سن۔ اوہناں اپنی حیاتی وچ کئی چلے کئے۔ درویشی اوہناں نوں بچپن وچ ودیعت ہوئی سی۔ میاں نعمان لکھدے نیں:

محی الدین دا لاڈلا ولی اللہ

مولا شاہ مچھٹھوی پیر میاں!

کٹڑہ بگھیاں تے دھرم کوٹ اندر

رہی چمکدی جیہدی تنویر میاں! (5)

سائیں ہوریں اپنے مرشد دی بہت عزت کر دے سن۔ اوہناں دے مرشد داناں غلام محی الدین سی۔ سائیں
 ہوریں درویش تے پہلے ہی سن پر اپنے مرشد دی چھاویں رہ کے اوہناں ہور بڑا کجھ سکھیا۔ جد اوہ مرشد کول روحانی فیض
 حاصل کرن لئی اپڑے، تھوڑے ای عرصے مگروں اوہناں تے مجذوبیت طاری ہو گئی۔ اوہناں 15 ورہے مجذوبیت وچ
 گزارے۔ ایس توں پہلاں کجھ سال جانور بھڈیاں تے بکریاں پال کے سنت رسول ﷺ تے وی عمل کیتا۔ ایس توں بعد
 اوہناں پیری مریدی شروع کردتی۔ اوہ اپنے مریداں دی ہر گل سندے جیہدے تے اوہ عمل دی کردے، اوہناں دی مدد

وی کر دے۔ اوہناں دے مرید دل و جان نال اوہناں دی خدمت کر دے تے اطاعت وی۔ مولا شاہ نوں بچپن توں ای موسیقی نال لگاؤ سی۔ ساری حیاتی درویشی وچ شاعری کردیاں تے لوکاں نوں وعظ نصیحت کردیاں گزار دتی۔ اوہناں نوں اپنے مرشد نال بے پناہ محبت سی۔ اوہ اپنی شاعری وچ اپنے مرشد دا ذکر کر دے نہیں تے لکھدے نیں۔

پیر صاحب مرشد بخت جمال جھنگی خدا خدائی تائین حجاب یارو

عبدالغفور غلام محی الدین دادا پوتا علم نور و وجود شہود دے باب یارو (6)

مولا شاہ دے کلام وچ سبیل رام رکھی، اللہ رکھی توں سوا ہور کسے سوانی داناں ورتوں وچ نہیں آیا، کیوں جے اوس دور وچ سوانی نوں مشہور نہیں کیتا جاندا سی۔ یقین نال نہیں آکھیا جاسکدا کہ ایہناں دی کوئی بہن یا دھی ہے سی یا نہیں۔ ظفر مقبول ہوراں اپنی کتاب ”سائیں مولا شاہ، بتارے تے وچار“ وچ مولا شاہ دی پوتری عنایت بی بی بارے لکھیا اے:

”ایہناں دیاں دو سوانیاں سن وڈی داناں برکت بی بی تے چھوٹی داناں

چراغ بی بی سی۔“ (7)

جدوں لوکاں نے سائیں ہوراں نوں شاہ صاحب دی تھاں سید صاحب آکھنا شروع کردتا اوہدوں حالات دے پیش نظر اوہناں شاہ صاحب دی تھاں میاں صاحب اکھوانا پسند کیتا تے اولاد نوں حکم دتا کہ اوہناں نوں میاں جی آکھیا جائے۔ میاں صاحب دے لغوی معنی پیر و مرشد دے نیں۔ اوس ویلے مولا شاہ نے ایہ شعر آکھیا:

فقیر غلام سید قوم مولا شاہی

بُت روح سجدہ سجدہ سائیں (8)

مولا شاہ نے حیاتی دا آخری حصہ تہذیب شریف ضلع گورداس پور وچ لنگھایا جتھے اوہ 6 ستمبر 1944ء نوں چلانا کر گئے۔ اوہناں دے پتر اوس ویلے موجود نہیں سن۔ ایس کارن اوہناں نوں امانت دے طور تے ای دفن کردتا گیا فیر 10 جنوری 1945ء نوں دوبارہ ایسے ای تھاں تے دفنایا گیا جتھے اج وی بڑا بھارا عرس ہوندا اے۔ لوک جوق در جوق اوہناں دے عرس وچ آندے تے فیض حاصل کر دے نیں۔ سائیں مولا شاہ مجھٹھوی دیاں ڈھیر لکھتاں لہدیاں نیں۔ اوہناں دی پنجابی شاعری ڈھیر نوپلکی اے۔ اوہناں نے کئی کتاباں لکھیاں جہناں وچ کافیاں مولا شاہ، قصہ سسی پنوں، ڈاچی مولا شاہ،

مرزا صاحبان، بگال بشتو، ہیرا بنجا، ست گنج آرسی، عرف زہرہ مشتری، باراں ماہ وغیرہ ڈھیرا ہم نہیں۔ مولا شاہ نے لکھتاں
 وچ ہر لکھت دا مڈھ رب دی تعریف تے اوہدی حمد و ثناء کردیاں رکھیا۔ اوہناں دی حمد یہ شاعری دا اک اک مصرعہ چڑھدی
 کلا دا مالک اے۔ جا پدا اے کہ ہر اکھر اوہناں دے سامنے ہتھ بندھ کے عاجزاں وانگوں حاضر ہوندا اے۔ اوہ اپنی مرضی
 مطابق اوہدی ورتوں کردے نہیں۔ قصہ بگال وچ درج اے کہ:

قادر مطلق رب رباں دی صفت کرے جو شہنشاہ شاہ عالیجا ہے جی
 الف نال اللہ میم نال مولا مذکر لام نفی مدلا ہے جی
 ولد کرنا بنی آدم فرض منناں قول خدا ہے جی
 چار مرکب درمیاں اسمان زمین صورت مختلف دیکھو خدا ہے جی (9)

مولا شاہ دیاں لکھتاں دی وڈی خوبی عشق رسول ﷺ دا ہوش مندانه رنگ اے۔ ہر سچے مسلمان وانگوں
 اوہناں دے دل وچ رسول اکرم ﷺ دی ذات واسطے عقیدت دا جذبہ ٹھاں ٹھاں ماردا دسد اے۔ اوہناں اپنی ہر لکھت وچ
 عشق رسول مصطفیٰ ﷺ دا ظہار کیتا اے۔ اوہ اوہناں دے خلق، پیار، محبت، سچائی، صدق، امانت داری، اُچے کردار، اُچے
 اخلاق تے سرتوں پیراں تک رحمت ہون دا ثبوت دیندے نیں۔ مولا شاہ مجھٹھوی نے اپنی شاعری وچ پیارے نبی ﷺ دی
 شان بیان کیتی اے۔ جہناں وچ رب تعالیٰ نے زمانے بھر دیاں خوبیاں جمع کردتیاں سن۔ دوست تاں دوست دشمن وی آپ
 ﷺ دی تعریف کردے سن۔ مولا شاہ سائیں دا ہر نعتیہ شعر اوہناں دے نبی پاک ﷺ نال پیار تے عقیدت دا پرتو اے جیہڑا
 اوہناں نوں دو جہاناں دے والی نال سی۔ مولا شاہ سائیں نعت رسول کریم ﷺ بیان کردیاں لکھدے نیں:

صفت دوسری عبد و رسولہ مصطفیٰ ﷺ احمد بنناں میم ہے جی
 وجودات ظہور ممتاز کثرت ذات سیاہی وچ غین نہ جیم ہے جی
 سرخ سفید بھل نشہ تاثیر رمزناں بخشش بیچ پھل پوست انیم ہے جی
 مولا شاہ نور شمود کم، بکم وجود سمیع بصیر علیم ہے جی (10)

مولا شاہ ہوراں کئی عمرے ای شعر آکھے شروع کردتے۔ اوہناں دے کلام وچ دکھو دکھ راگ تے راگتیاں

بارے اشارے پائے جانے نہیں۔ ایس توں اوہناں دی موسیقی نال دلچسپی دا گوڑا لایا جاسکدا اے۔ سائیں مولا شاہ دے قصہ ”بگال بشنو“ نوں اچھ حاصل اے۔ اوہناں اپنی شاعری وچ لطیف بیانی دا خاص خیال رکھیا اے۔ انج تے اوہناں دیاں لکھتاں وچ شاعری دے جملہ محاسن دسدے نیں پر بگال بشنو وچ اوہناں دی زبان تے بیان دی لطافت موجاں ماردی دکھالی دیندی اے۔ بشنو تے بگال دی عشقیہ کہانی صرف ایس قدر اے کہ دونوں اک ای پنڈ وچ رہندے سن تے اک دیھاڑے بازار وچ سرراہ بگال دی نظر سونہی کڑی بشنو تے پی مولا شاہ آکھدے نیں:

زلفاں کالیاں گھٹاں متھا چند اولھے اوڑھ مینہ پئی خلق پکاردی جی

گھنگھٹ عبده لوہڑیا تیغاں پلکے جا پے ترکی کابل قندہادی جی (11)

”بگال بشنو“ مولا شاہ دی اہم تے نادر لکھت اے جہدے وچ اوہناں دو ہندواں دے عشق دی داستان نوں

بیانیہ اے نال ای قصے وچ عشق حقیقی دارنگ وی بھریا اے۔ ایس بارے عبید اللہ عربی ”مولا شاہ سرکار“ وچ لکھدے نیں:

”سائیں مولا شاہ عقلاں والے

کردے ایہدے شعر اجالے

بشنو بگال کہانی

دی لکھ کے عشق کہانی

جو جو عاشقاں نال وہائی

عشق دے کیتے ذکر نرالے

سائیں مولا شاہ عقلاں والے“ (12)

مولا شاہ دیاں وکھ وکھ لکھتاں ول جھات ماریاں نتر کے سامنے آوند اے کہ اوہناں کوتا ایویں ریت نبھاون لئی

ای نہیں لکھی سگوں ایس راہیں اپنے بھر پور علم، ڈونگھے مشاہدے تے مت دیاں گلاں وی پڑھن والے نال کیتیاں نیں۔

اوہناں دیاں وکھ وکھ لکھتاں وچ جو خوبیاں سامنے آوندیاں نیں، اوہناں وچوں اک لکھت ”بگال بشنو“ اے جھوں بڑی

مقبولیت حاصل ہوئی۔ ایہناں نے اپنی ہر لکھت داندھرب سوہنے دے ناں نال بھیا اے۔ اوہناں دی حمدیہ شاعری دا اک اک مصرعہ چڑھدی کلا داما لک اے۔ انج جا پدا اے اکھراوہناں دے سامنے غلام بنے لگے آندے نیں۔ اک ہور تھاں مولا شاہ دی لکھت ”بگال بشتو“ دی تعریف کردیاں حاجی قاری محمد منشا شہزادہ، میاں محمد نعمان دی کتاب مولا شاہ سرکار وچ لکھدے نیں:

بگال بشتو دی چھیڑ کہانی سوکھی نہیں ہوندی کتاب بنانی
مولا شاہ ادم دا کوہ ہمالیہ کیتا اے جس کم نرالا (13)

مولا شاہ دے لکھے سارے قصے اپنی تھاں اچھ رکھدے نیں جیہڑے دو جے صوفی شاعراں وانگ اوہناں دے مزاج دے پردے وچ حقیقی عشق دی گل کردے نیں۔ روحانی تے اخلاقی قدراں دی اچھائی موجودہ دور وچ قدیم دور دی عکاس اے۔ مولا شاہ دیاں لکھتاں وچ درد، سوز، لگن اُچ کوٹی تے دسدی اے۔ خاص کر اوہناں دیاں کافیاں وچ لگن، دنیا دی بے ثباتی، مرشد دی تاگھ، بربادی دی آگ، محبوب حقیقی ول آون دا سدا، توحید دا رنگ ڈھیر تھاواں تے دکھالی دیندا اے۔ ربی تاگھ بارے ایس درویش صفت کوی نے کافی دے کھیتر وچ ڈھیر وادھا کیتا۔ اوہناں دیاں کافیاں وچ شاہ حسین تے بلھے شاہ دیاں کافیاں نال نیڑے دی ساکاداری اے۔ ناصر رانا نے اپنی کتاب ”رنگاں وچوں رنگ“ وچ محمد آصف خان دی کافی دی ہیبت بارے گل کردیاں کافی نوں راگ دی ای شکل لکھیا اے۔ جھدے توں مولا شاہ دا بطور موسیقار کم سامنے آندا اے۔ ناصر ہوریں لکھدے نیں:

” (الف) کافی گاؤں والی چیز اے ایس پاروں ایہدے وچ استھائی دی ہوند
ضروری اے۔ استھائی نوں پنجاب وچ ”رہاؤ“ تے سندھی وچ ”تھلھ“
آکھدے نیں۔

(ب) استھائی مگروں کافی دے جنے وی مصرعے آوندے ہن اوہناں وچوں
ہر مصرعے دی اپنی اک آزاد حیثیت ہوندی اے۔ ہر مصرعے دے معنی او دوں

ای اگھر کے سامنے آؤندے نیں جدوں اوہناں دے نال استھائی والا

مصرعہ دہرایا جاندا اے۔“ (14)

ایس تعریف توں جا پدا اے کہ مولا شاہ کافی دے رموز توں جانوسن کہ کافی دا اینا کھلا رکیہ اے تے ایہدے اندر کس طرح صوفیانہ ناصحانہ تے عاشقانہ مسئلے بیان کیجئے جاسکدے نیں۔ مولا شاہ نے صوفیاں ہار عشق دے سارے تقاضے پورے کیجئے۔ وڈا شاعر اوہو متھیا جاندا اے جیہڑا شاعری دیاں رزماں تے باریکیاں نوں جاندا ہووے تے مجاز دے لون نوں چکھ کے حقیقت دا متھا ہوئے۔ سیانیاں موجب جس عشق مجازی دی پوڑی نہ چڑھی ہووے، اوہ شارح نہیں بن سکدا۔ حقیقت وی لہجہ سکدا اے پر رکھی جہی تے بے برکتی جہی۔ مولا شاہ نے نہ صرف حقیقی عشق دے حوالے نال شاعری کیتی سگوں تھاں تھاں لوکاں دی اصلاح کرن لئی اوہناں نوں سدھی راہ دکھان لئی امن، سکون تے عزت غیرت نال رہن دا پیغام دتا۔ مولا شاہ دے نیڑے عشق عبادت اے۔ اوہناں موجب بندے تے جنور و چکار فرق صرف عشق دا اے۔ بندہ عشق اختیار کردا اے تے اوہدی اہمیت نوں جاندا اے، جنور نوں جنسیات دی لوڑ تے پیہ اے پر عشق توں بے خبر ہوندا اے۔ عشق نال بندے اندر احساس ہمدردی، خلوص تے ایثار دا جذبہ جنم لیندا اے جیہڑے بندے عشق اختیار کردے نیں اوہ بڑے حساس تے محسبیاں کرن والے ہوندے نیں۔ اوہناں دے دل موم وانگوں نرم تے آگ وانگوں گرم ہوندے نیں۔ فاخرہ شجاع عشق حقیقی بارے بیان کردیاں نیں:

”تصوف دا کلام یعنی کلاسیکل ادب وچ عاشق لوکاں دا مقام بہت اچا ہوندا

اے، دنیا والے ایس مقام نوں سمجھ نہیں سکدے۔ ایہہ اوہ مقام اے جس وچ

انسان تے رب دے درمیان پردہ مک جاندا اے تے میں توں دا جھگڑا مک

جاندا اے۔ دوویں رب تے بندہ اک ہو جاندا اے یعنی قطرہ اپنے سمندر

نال رل کے سمندر بن جاندا اے۔ (15)

مولا شاہ سائیں نے اپنے کلام وچ عشق مجازی دی گل وی کیتی اے تے عشق حقیقی دارنگ وی دکھایا اے۔

کتے ایہہ دوویں رنگ گھلے ملے وی دسدے نیں پر ہر تھاں گل معرفت دی ہی اے۔ مولا شاہ انج تے اللہ دی ذات پاک دے سچے عاشق سن تے ہر ویلے اوہدے عشق وچ ڈبے رہندے سن پر تصوف دا رنگ اوہناں دی شاعری وچ ڈھیر اگھڑواں اے۔ مولا شاہ دے تصوف دی بنیاد وی عشق اے جیہڑا انسان نوں کمال ول لے جاندا اے تے عام سطح توں اُچا کر دیندا اے۔ اوہناں موجب عشق دا جذبہ ای بندے نوں جان قربان کرن تے مجبور کردا اے۔ مولا شاہ دی شاعری وچ عشق دی وفا تے حسن دی جفا، عاشق دی جاں نثاری تے معشوق دی بے قراری، عاشق دیاں روندیاں تے معشوق دیاں ہسدیاں اکھاں، معشوق دیاں نظراں دے تیر تے عاشق دا ایہناں قہراں توں زخمی تے چھلنی سینہ، عاشق دے نیزے تے معشوق دے ناز، غرض کہ عشق دے ایہہ منظر مولا شاہ دے شعراں دی جان نیں۔ اوہناں دے نیڑے عشق اک پل دی حیثیت رکھدا اے کیوں جے عشق بنا حیاتی تے آخرت دے خطرناک دریا نوں پار نہیں کیتا جاسکدا، عشق ایس منزل وچ بہترین وسیلہ اے۔ ایہو وی وجہ اے کہ سائیں مولا شاہ دے کلام وچ مجذوبی تے جنونی عشق دی ڈھیر مٹھاس موجوداے۔ مولا شاہ عشق نوں فعل ربی قرار دیندے نیں جیویں ”ست گنج آری نامہ مولا شاہ عرف زہرہ مشتری“ وچ لکھدے نیں:

”فعل رب تے عشق فعل ربی نور جزاؤ مفعول آری جی۔“ (16)

اوہناں اپنی شاعری وچ حیاتی دیاں ہقیقتاں بیان کیتیاں نیں۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ خیال دی اُچپائی، فکر دی ڈونگھپائی، جذبے دی شدت، مشاہدے دی وسعت تے ہور بہت کجھ موجوداے پر ایس دے باوجود اوہ حقیقت نوں حقیقت ای رکھدے نیں، بیان وچ مبالغہ نہیں کردے۔ گل ماضی دی ہووے یا حال تے مستقبل دی، اوہناں کدھرے وی حقیقت نگاری دیاں حدیں توں باہر قدم نہیں رکھیا۔ ایس پاروں اوہناں دیاں لکھتاں حال دے نال نال مستقبل دے تقاضے وی پورے کردیاں دسدیاں نیں۔ اوہناں دی شاعری دا اوڈا وصف زندگی دیاں ہقیقتاں دی ترجمانی اے۔ اوہناں اپنی شاعری نوں حیاتی دے رنگ مسلیاں تے پیچ در پیچ جذبیاں دے نال ایس طرحاں ہم آہنگ کیتا اے کہ اوہناں دیاں لکھتاں وچ زندگی دیاں ساریاں تلخ، ترش، شیریں، بے ذائقہ تے بد ذائقہ، رنگین تے بے رنگ، خوش رنگ تے بدرنگ ہقیقتاں دسدیاں نیں۔ مولا شاہ دی روحانی تے اچ خیالی اوہناں دے کلام وچ واضح طور تے جھلکدی اے۔ حقیقت

نگاری بارے فخرہ شجاع نے وچ جو لکھیا اوہ مولاشاہ مچھوئی دے حسب حال دسد اے، لکھدیاں نیں کہ:

”حقیقت دا مقابلہ کرنا بڑے دل جگرے دا کم اے۔ ایہہ کم اوہ ای شاعر کر

سکد اے جس دا اپنا دل صاف ہووے گا تے اوہ حقیقت دے نیڑے ہووے

گا۔ حقیقت اک اجنبی شے اے جس نوں برداشت کرنا بڑا مشکل اے۔“ (17)

1907ء وچ مولاشاہ سائیں نے پہلی واری ”سسی پنوں“ تے ”مرزا صاحبان“ لکھے۔ اوس دور وچ ونوں ورنی

بادشاہواں دی حکومت سی۔ مولاشاہ دی 1936ء وچ لکھی جان والی کتاب ”زہرہ مشتری“ 1938ء وچ شائع ہوئی۔

ایہدے وچ شاعر نے کجھ تاریخی اشاریاں ول وی دس پائی اے جنہوں ایس کتاب دے مترجم ظفر مقبول انج میان کیتا اے:

”ہائیل حلیمہ قانیل ہو رقلیمہ گویا آپے دلہا دلہن آپے راج ہو گئے“ (18)

سائیں مولاشاہ دی شاعری پنجابی زبان دی عظیم کلاسیکی شاعری اے جیہڑا پنجابی زبان تے ادب دا عظیم ورثہ

اے تے پنجابی ادب دا سرمایہ وی جہدے اتے پورا پنجاب جنا وی فخر کرے گھٹ اے۔ سائیں مولاشاہ ہوریں پنجاب

دے دیگر وڈے شاعراں دے مقابلے وچ ڈھیر قد آور نہیں پر ایہہ عظیم پنجابی شاعراں توں کسے طور گھٹ وی نہیں۔ اوہناں

مجازی عشقیہ داستاناں وچ حقیقت تے معرفت دے دریا وگائے نیں۔ سائیں ہوراں جیہڑے دور وچ روحانی تے اخلاقی

درس دی حامل شاعری کیتی۔ اوہ دور ترقی پسند شاعراں تے ادبیاں دا دور سی۔ سائیں ہوریں کئی عمریں وڈیاں وڈیاں گلاں

نوں سمجھن لگ پئے سن تے حیاتی دیاں رمزیاں دا ادراک کرن لگے۔ مولاشاہ ہوریں پنجاب دے اچھے عظیم مفکراں تے

دانشوراں وچوں اک سن جہناں نے ان پڑھ ہونڈیاں وی کئی وڈے وڈے پڑھے لکھیاں توں ودھ کم کیتا تے اوہناں توں

ودھ کے شہرت حاصل کیتی۔ ایہہ سب خداداد اے، سائیں ہوریں وڈے دانشورن پر مولوی غلام محی الدین ہوراں دی

نے ہوروی کرشمہ دکھایا۔ اوہناں دادل تے دماغ دوویں روشن ہو گئے، شاعری ہر کسے دے وس داروگ نہیں۔ ایہہ

سب اوہی لوک کر سکدے نیں جہناں اندر کوئی گل ہووے۔ ظفر مقبول بیان کردے نیں:

”مولاشاہ دی شاعری کرن والے دور ول گوہ کرینے تے اوس ویلے اوہ ستر

سالاں دے پیٹے وچ سن۔ ایس عمر وچ نسیان دا مرض عین واجب ہو جاندا اے۔ میرا نہیں خیال کہ سائیں ہوری ایڈے امیر کبیر سن کہ اوہناں نے کسے پرائیویٹ سیکرٹری دا آہر کیتا ہووے جیہڑا اوہناں دے فرمان نوٹ کر دا ہووے تے ویلے سر کڈھ کے پیش کر دیندا ہووے۔ تصوف تے حکومت دیاں اوہ کتاباں جہناں دے ناں چنگے بھلے پڑھے لکھے بندے وی نہیں جاندے، سائیں ہوراں نے اوہناں کتاباں دا نہ صرف ذکر کیتا اے سگوں اوہناں دے

استعمال وی دے سے نیں۔“ (19)

مولا شاہ دے کلام وچ تشبیہاں تے استعاریاں دا وڈا ذخرا نہ اے۔ لفظاں دی تکرار دی اوہناں حد مکا دتی اے۔ اک لفظ اک شعر وچ کئی کئی واری ورتیا اے پر ہر واری لفظ ورتن دے معنی ہور دے ہور ہو جاندا ہے نیں۔ اوہناں دی لکھت دی خوبی اے کہ ایہدے وچ پنجابی روزمرہ، محاورہ تے کہاوتاں (اکھان) دی ورتوں وی اے جس توں اوہناں دی زبان دانی دی مہارت دسدی اے۔ اوہ لفظاں نوں سلیقے نال ورتن دا ہنر وی رکھدے سن۔ اوہناں نے اپنے شعراں وچ زور تاثیر، روانی تے سلاست پیدا کرن واسطے تشبیہ، استعاریاں تے اکھاناں توں ڈھیر کم لیا۔ مولا شاہ سائیں نے تشبیہاں تے استعاریاں دیاں فنی خوبیاں نال اپنے کلام نوں سمپن بھکیا۔ اوہناں انساناں دی خوبصورتی نوں وی تشبیہاں استعاریاں راہیں بیان کیتا اے۔ قدرتی منظران نوں پنجاب دی تہذیب تے معاشرت دے سوہنے ڈھنگ راہیں بیان کیتا اے۔ مولا شاہ سائیں نے اپنیاں لکھتاں وچ جیہڑیاں تشبیہاں تے استعارے ورتے نیں، اوہ سارے دے سارے مقامی نیں، کیوں جے شاعر جس طرح دے ماحول، علاقے تے ملک دی آب و ہوا وچ رہندا تے ساہ لہندا اے او تھوں دے مسئلیاں، بود و باش، طرز حیات، رسماں تے روایتاں توں کیویں غافل رہ سکدا اے۔ اوہنے جیہڑا وی ماحول پایا ہوندا اے، اوس نوں فراموش نہیں کر سکدا۔ سائیں مولا شاہ نے اپنی شاعری وچ ڈھیر نویں محاورے، تشبیہاں تے استعارے ورتے نیں جہناں پاروں کلام دے حسن وچ وادھا ہو یا۔ میاں ظفر مقبول نے قصہ ”مرزا صاحبان“ وچ سائیں ہوراں دیاں تشبیہاں تے استعاریاں دا

ذکر ایس طرحاں کیتا اے:

”سائیں مولا شاہ نے دنیا کی دیگر زبانوں کے ادب کی طرح محاوروں،

کنائیوں، تشبیہوں اور استعاروں سے بھرپور کام لیا ہے۔“ (20)

مولا شاہ دے کلام دا اک ہور وڈا وصف معاشرتی خرابیاں اتے شدید طنز اے پر ایہہ طنز اوہناں علامتاں راہیں کیتی اے جیہڑیاں مولا شاہ نے اپنی شاعری وچ ورتیاں نیں۔ اوہناں نے ایہناں علامتاں راہیں معاشرتی رکاوٹاں تے ایہناں راہیں سامنے آون والے عیار، مکار، دعا باز تے فریبی لوکاں ول اشارہ کیتا اے، کتے علامتاں معاشرتی ظلم و ستم تے نا انصافی دے چہریاں توں نقاب سرکاندیاں نیں تے کتے انسان دی دکھاں بھری حیاتی دل اشارہ کردیاں نیں۔ اک پاسے اوہ مجاز راہیں حقیقت تک اپڑن دی راہ دسدے نیں، دو جے پاسے ایس توں دکھ اوہ رانجھن تے رانجھا ورگیاں علامتاں ورتدے نیں۔ رانجھن توں مراد محبوب حقیقی یعنی اللہ تعالیٰ دی ذات اے۔ مولا شاہ سائیں نے اپنیاں لکھتاں وچ علامت نگاری ڈھیر سوہنے ڈھنگ راہیں کیتی اے۔ اوہناں ایہہ علامتاں کدھروں باہروں نہیں سگوں اپنی دھرتی پنجاب توں ای لئیاں نیں۔ ایسے کر کے اوہناں دیاں علامتاں بھرپور تاثر پیدا کر کے شعراں نوں سوہناتے اثر انگیز بناندیاں نیں۔ مولا شاہ سائیں نے زندگی دیاں تلخ ہیتتاں نال اکھاں چار ہوندیاں دکھائیاں نیں۔ ناصر رانا علامت نگاری دی تحریک بارے دسدے نیں:

”علامت نگاری دی تحریک اٹھارہویں صدی عیسوی دے اخیر وچ فرانس

وچ شروع ہوئی تے ایہنوں Symbolism داناں دتا گیا۔“ (21)

مولا شاہ دیاں لکھتاں وچ اوہناں دا فکر فن سراہن یوگ اے۔ اوہناں دی زبان تے بیان اوہناں لکھتاں وچ ڈھیر سادہ تے عام فہم ہون دے نال نال بڑا بلیغ تے موثر اے جیہڑی ٹھیٹھ تے خالص پنجابی اوہناں ورتی اے۔ اوہ اوہناں دے پنجاب وایں ہون دا واضح ثبوت اے۔ مولا شاہ سائیں نے عربی تے فارسی دے لفظاں نوں ڈھیر سوہنے ڈھنگ راہیں ورتیا اے جس پاروں سارے لفظ سوہنے نگینیاں وانگوں دکھائی دیندے نیں۔ زبان و بیان وچ

اچھے لفظاں راہیں شان تے جلالت پیدا ہوندی اے۔ پنجابی زبان دنیا دیاں پرانیاں زباناں وچوں اک اے۔ ایسے وچ ہر طرح دے اظہار دی پوری صلاحیت موجود اے۔ ایہہ ڈھیر تیزی نال علمی تے ادبی زبان بنن دے مراتب تے مدارج طے کر رہی اے۔ ایسے پاروں سائیں مولا شاہ دی زبان وچ رس تے لوچ اے۔ اوہناں دے کلام وچ ودھیرے نویں لفظ تے نویاں ترکیباں دکھائی دیندیاں نیں جہناں راہیں کلام وچ ہور وی تاثیر ابھردی اے۔ مولا شاہ نے کدھرے ٹھیٹھ پنجابی ورتی اے تے کدھرے شہراں وچ عام بولی جاوے والی زبان دا ورتاوا کیتا اے۔ جیہدے وچ اوہناں اپنے خیالاں دی بلندی، فکر دی گہرائی، مشاہدے دی وسعت تے زبان و بیان دی قدرت توں کم لیندیاں سادگی، سلاست، روانی، فصاحت تے بلاغت پیدا کر دتی اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں پڑھدیاں انج جا پدا اے جیویں کوئی پیاریاں پیاریاں تے مٹھیاں مٹھیاں گلاں کر رہیا ہووے۔ سائیں مولا شاہ نے آرسی نامہ (زہرہ مشتری) دا قصہ گھٹ تے اپنے عرفان و گیان دی داستان ڈھیر بیان کیتی اے۔ اوہناں جیہڑی زبان ورتی اے، اوس بارے اوہناں دی کتاب ست گنج آرسی نامہ مولا شاہ عرف زہرہ مشتری دے مترجم ظفر مقبول لکھدے نیں:

”اس قصے کے لیے مولا شاہ سائیں نے جو زبان استعمال کی ہے، وہ پنجاب

کی مرکزی زبان ہے یعنی (ماجھا کے علاقہ کی بولی)۔“ (22)

اوہناں اپنیاں لکھتاں وچ پنجابی وسیب دی عکاسی بڑے سونے ڈھنگ نال کیتی اے۔ پنجابی شاعری وچ جیہڑی فضا تے ماحول لہند اے، اوہ دیس پنجاب دے پنڈاں دا ماحول اے۔ مولا شاہ ہوراں نے پنڈاں دے حالاں، واقعاں تے مسئلیاں نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا اے جیہڑے اوہناں دے پنڈاں دی لوکائی اُتے گزر رہے نیں۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ پنڈاں دی رہتل بہتل دا ڈھیر گوڑھاتے سلجھیا ہویا احساس تے شعور لہند اے۔ اوہناں پنڈاں دے وسنیکاں نوں کسے فارمولے دے ماتحت دکھ درد دا شکار نہیں دکھایا تے نہ ای اوہناں واسطے اوہناں نے کسے منگوائیں دارو نال علاج تجویز کیتا اے سگوں جے جوانی دے جذبے دی گل اے تے اوہناں کسے روایتی بہر رانجھے دا واقعہ نہیں لکھیا سگوں پنڈے دے عام منڈے تے کڑی نوں پیار تے محبت دے ڈونگھے ویہناں وچوں لنگھدا دکھایا اے۔ اوہناں کول پنڈ دیاں معاشرتی، اخلاقی تے سماجی قدراں دا پورا احساس اے۔ اوہناں کسے منگوائیں انقلابی نظریے نال اوہناں قدراں

نوں توڑن پھوڑن دا جتن نہیں کیتا سگوں اوہناں دا بھرم بھار قائم رکھن دی کوشش کیتی اے۔ ایہو اوہناں دا نواں پن اے۔ ایہو مٹی دی خوشبو اے جیہڑی اوہ اپنی شاعری وچ لیانا چاہندے سن۔ مولا شاہ ہوراں دیاں ساریاں لکھتاں وچ پنجاب دے پنڈاں دے جیہڑے کردار سامنے آئے نیں، اوہناں وچ بھلے مائی تے اکھاں دی حیا دا ڈھیر اُچا درجہ دسد اے پر جیویں پنجابی فلماں، پنجابی کلچر نوں بھڑکاں مارن والے گھبراواں راہیں پیش کردیاں نیں، چور، ڈاکو، ظالم تے شرابی یاں بھنگڑے پاندیاں لاپچے ننھی اٹھڑیاں جیہڑیاں اپنے مایاں دی عزت مٹی وچ رلا کے یاراں نال اُدھل جانیاں نیں۔ اوہناں نوں اُدھالنے والے اوہو چور ڈاکو تے شرابی ہوندے نیں جیہڑے بے غیرت بن کے بہادری دکھاون لئی جھوٹھیاں سچیاں مار کٹائیاں وچ لگے رہندے نیں۔ ایہدے الٹ مولا شاہ سائیں کول اوس پیارتے محبت دا اک پرچھاواں دسد اے جیہڑا پنڈاں دے لوکیں اک دو بے لئی اپنے دلاں وچ پالدے نیں۔ مولا شاہ نے فضا تے خلا وچ شاعری نہیں کیتی سگوں اوہناں دی شاعری وچ پنجاب دی مٹی دی باس اے۔ اوہناں دے شعراں وچ پنجاب ساہ لیند اسد اے تے اوہناں دے کلام وچ پنجاب واسیاں نوں اپنے دلاں دیاں دھڑکنناں سنائی دیندیاں نیں۔ مولا شاہ سائیں نے اپنیاں لکھتاں وچ اپنے فن دا جادو کجھ ایس طرحاں جگایا اے کہ پڑھن والیاں دیاں نظراں دے سامنے پنجاب دی تاریخ، تہذیب، پیار محبت دیاں روایتاں تے ہور پتا نہیں کیہ کجھ آجاندا اے۔ بالکل وارث شاہ و انگوں چھناں نے قصہ ہیر وچ جیہڑے پنجابی وسیب دی عکاسی کیتی اے، اوہ قابل ذکر اے۔ ناصر رانا موجب:

”ہر قصہ نگار اپنی حیثیت موجب کہانی دے ایس رنگ ول دھیان دیندا

اے۔ وارث..... پوری طرح نمایاں کیتا تے دسیا اے کہ اوس سے پنڈاں

دے لوک کس طرح حیاتی گزار دے سن۔ اوہناں دیاں رُجھاں کیہ سن اوہناں

دیاں رسماں، ریتاں، اخلاق تے دینی رجحان کیہ سن“۔ (23)

مولا شاہ سائیں نے اک خالص روحانی قصے نوں اپنے دل دے درد دی ہواڑ کڈھن خاطر خالص رومانوی قصہ بنا کے پیش کیتا اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ تصوف تے روحانیت دارنگ غالب اے۔ اوہ عشق حقیقی وچ سرشار سن۔ مولا شاہ دی شاعری دا اک وصف روایت تے رومانیت (Romanticism) دا امتزاج اے اوہناں پنجاب دیاں لوک

داستاناں دی روایت نوں رومانوی ڈھنگ نال رلا کے پنجابی شاعری نوں نوواں روپ، نوواں رنگ تے نوواں انگ دتا اے۔ سائیں مولا شاہ دا قصہ ”بگال بٹنو“ رومانی داستان اے جس وچ اوہناں عشقیہ داستان بیان کیتی اے۔ داستان اگرچہ لمی نہیں پر سائیں مولا شاہ نے اپنے فکر تے فن دے اعجاز نال ایسنگی جیہی داستان نوں وڈیاں وڈیاں داستاناں توں ڈھیر موثر کر دتا اے۔ اوہناں جیہڑی گل آکھی دل توں آکھی، دل توں نکلی گل اثر ضرور رکھدی اے۔ ناصر رانا لکھدے نیں:

”پنجابی دی رومانوی شاعری دا مڈھ دمودرداس دمودر دے ہتھوں بجھا۔

اوہناں سب توں پہلوں بہیر رانجھے دے پیار دی کھینڈ نوں پنجابی شعراں وچ

بیان کیتا ایس توں پہلے مہتا چنابی، سعیدی تے ہور کئی شاعراں نے ایہہ قصہ

فارسی وچ لکھیا سی۔“ (24)

اوہناں دیاں لکھتاں دی وڈی خوبی منظر نگاری اے۔ مولا شاہ سائیں نے اک اک منظر دی تصویر مکمل واضح تے تفصیل نال پیش کیتی اے کہ سارا نقشہ اکھاں سامنے آجاندا اے اوہ اپنے قلم توں مصور دے برش دا کم لیددے دسدے نیں۔ اوہناں نے ”بگال بٹنو“ وچ جیہڑی سویر دا منظر پیش کیتا اے اوہ وی اپنی مثال آپ اے۔ جس طرح سید وارث شاہ نے اپنی ہیر وچ پنجاب دی سویر دی عکاسی کیتی اے، انج ای مولا شاہ نے وی کمال دا منظر الیکیا اے۔ ”بگال بٹنو“ وچ مولا شاہ سائیں لکھدے نیں:

چڑھیا آفتاب روشن جگ ہو یا کم کار سارے لوک رُجھ دے جی

رات والیاں باتاں کئی کرن چیتے گنیاں بکھیاں نہ پئے بجھ دے جی

چور مال وٹن یار کرن چیتے رات دھاڑے مارے جہاں کجھ دے جی

اکناں یار حصے ملے خوشی موجاں جہاں ملے نہ فجر منہ سُج دے جی (25)

سائیں ہوراں اپنیاں لکھتاں وچ منظر نگاری سوہنے ڈھنگ نال کیتی اے، انج گدا اے پئی ایہہ سارا ماجرا بندہ اکھاں نال پڑھ نہیں بلکہ ویکھ رہیا اے۔ چنگے لکھاری دی وڈی خوبی وی ایہو اے کہ اوہ منظر ایس طرحاں پیش کرے کہ اکھاں

دے سامنے سب کچھ ہو رہیا اے۔ اوہناں پنڈتھاں دی بڑی چنگی تصویر کھچی اے۔ سائیں ہوراں نے اخلاقی تے روحانی قدراں توں وی روشناس کرایا اے۔ جدوں بگال تے بشنو بازار وچ ملے۔ بگال گھوڑے تے سواری۔ بشنوں ویکھدیاں ای اوہ گھوڑے توں ڈگ پیا کیوں جے اوہ بشنو دے لازوال حسن دی تاب نہ لیا سکیا۔ سائیں ہوراں نے اپنی شاعری وچ پنجاب دی بڑی دلکش تصویر کھچی اے۔ ایس دور وچ عظیم صوفی شاعر سید وارث شاہ وی دسد اے، فیر سائیں ہوریں اوہناں دے نقش قدم تے پیر رکھدے دکھالی دیندے نیں جس طرح سید وارث شاہ نے اپنی ہیرو وچ پنجاب دی ثقافت نوں زندہ جاوید رکھیا۔ ایسے طرحاں سائیں مولا شاہ ہوراں وی اپنے مختلف قصیاں وچ پنجاب تے پنجاب دی ثقافت دی بھرپور نمائندگی کیتی اے جہناں وچ اوہناں دا قصہ ہیرو وی شامل اے۔ مولا شاہ سائیں نے قصہ ”بگال بشنو“ وچ جابجا منظر نگاری کیتی اے۔

بھنڈا وچ جتھے کڑیاں چرے کتدیاں نیں۔ اوہدی منظر کشی کردیاں لکھدے نیں:

کتن چرے کواریاں نال بشنو جمع ذات گل کاج کرچنگ رہی جے
 بھنڈا گھٹ کے نائیاں دے سب گھریں اک دوج تھیں پونیاں منگ رہی جے
 لامکان تے فرش مکان اُتے یارو غور کرو نظر بنگری جے
 جوئے دے پڑگھتیا عارفاں نے کوئی ماہل توڑی کوئی گندھ رہی جے (26)

اوہناں نے حالات، ماحول، تعلقات، جذبیاں تے خیالاں دے حوالے نال شعراں وچ سوہنیاں تے اثر انگیز تصویراں پیش کیتیاں نیں۔ ہر منظر دی تصویر پیش کرن ویلے اوہناں دا مطلب کجھ ہور اے جیہڑا لفظاں پچھے لکھا ہوندا اے۔ مولا شاہ ہوراں نے اجیہے دلچسپ تے سوہنے منظر اُلکے نیں کہ پڑھن والا اوہناں وچ گواچ جاندا اے، کدھرے دریا وگدے نیں، نیلے وچ جھاں چردیاں نیں، جنجاں ڈھکدیاں نیں، دیگاں پکدیاں نیں میلے سجدے نیں۔ اوہناں لوکاں دے جذبیاں دی منظر نگاری ڈھیر سوہنی کیتی اے۔ مولا شاہ دے کلام وچ جذبات نگاری تھیں تھیں ملدی اے۔ اک اُچے تے وڈے شاعر دی پچھان اے کہ اوہ اپنیاں لکھتاں وچ اپنے جذبیاں نوں سوہنے ڈھنگ نال پیش کردا اے۔ اقبال صلاح الدین لکھدے نیں:

”جذبات دے اظہار لئی بناوٹ یا نقل یاں تکلف دی وی لوڑ نہیں ہوندی۔

اوہ جیویں دے بندے نیں، اوس طرح باہر آ جانے نیں۔ ایس گل نوں سر

سید احمد خان نے ”دل سے نکلے، دل میں اترے“ دا ناں دتا اے۔“ (27)

مولا شاہ سائیں دے کلام وچ سراپا نگاری دے ڈھیر سوہنے نمونے لکھدے نیں۔ اوہناں اپنیاں ساریاں

لکھتاں، کافیاں، قصہ سسی پنوں، ڈاچی مولا شاہ، مرزا صاحبان، بگال بٹنوں، ہیر رانجھا، ست گنج آرسی عرف زہرہ مشتری، باراں ماہ وغیرہ وچ جیہڑیاں کرداراں دیاں سرتوں پیراں تیکر لفظی تصویراں کھچیاں اوہ اوہناں دے قلم دا وڈا کمال اے۔

مولا شاہ نوں سراپا نگاری تے عبور سی، اوہناں جس کردار دی سراپا نگاری کیتی، کمال دی کیتی۔ سراپا نگاری وی

منظر نگاری دی اک قسم اے پر ایہہ صرف بندیاں تیکر محدود اے۔ مولا شاہ سراپا نگاری دے فن دے امام دسدے نیں۔

اوہناں اپنے قصیاں وچ کئی کرداراں دا سراپا بیان کیتا اے، بگال بٹنوں، ہیر رانجھا، مرزا صاحبان سسی پنوں تے ہور کئی کرداراں دا بھرواں نقشہ کھچیا اے۔ اوہناں نے سراپا ایہیے فنکارانہ انداز نال کھچیا اے کہ پڑھن والے دے سامنے نسوانی

حسن دا بہترین نمونہ آ جاندا اے۔ اوہناں بٹنوں دے حسن نوں ایس طرحاں بیان کیتا اے:

لکھن لکھن فرنگیاں جنگی بندے راکھے نتھ دولت سونے تار دی جی

گوہر شب چراغ موتی وچ مچھلی پرکار صفت کیہ صفت سنیا ردی جی (28)

اوہناں کئی سال گدائی کیتی، اوہناں دی گدائی دا ڈھنگ وی اچرج سی آ کھدے پیسہ نہیں تے آنہ دے دے

ودھانڈے ودھانڈے دس روپے تیکر لے جانڈے، خیرات لین توں بناں کسے نوں جان نہ دیندے۔ ایہہ وی دسیا جاندا

اے کہ جس ویلے آپ دے اگے نوٹاں دا ڈھیر لگ جاندا تے انج ای چھڈ کے اٹھ جانڈے۔ اوہ پیسے بال چک کے لے

جانڈے۔ اک راوی دا کہنا اے کہ:

”آپ باراں سال گدائی کرن مگروں مائی ہوراں کول گئے تے اوہناں آ کھیا

پئی ایتھوں دا پیر بدل گیا اے ہن ایتھے گھوڑے شاہ دا پیر آ گیا اے۔ تسیں ایہہ

جوہ چھڈ کے ضلع گورداس پور چلے جاؤ، فلاں تارنخ نوں اسان چلانا کر جانا

اے تے آ جایا ہے۔“ (29)

سائیں ہوریں ذات دے راجپوت سن تے راجپوت میاں نہیں آ کھواندے۔ اوہناں نوں لوکاں نے سید آ کھنا شروع کر دتا۔ اوہناں اپنے ناں نال شاہ دی تھیں میاں آ کھوانا پسند کر کے عاجزی دا اظہار کیتا تے اپنی اولاد نوں میاں اکھوان دا حکم دتا۔ میاں صاحب دے لغوی معنی پیر و مرشد دے نیں۔ اوہ حضرت غلام محی الدین دے کلم کلے مرید سن۔ آ کھیا جاندا اے کہ کسے نے سوال کیتا کہ تسیں جدوں دے مرید ہوئے، اپنے مرشد دے کول نہیں گئے۔ اوہناں آ کھیا کہ جدوں سپاہی دا پتر تھانیدار ہو جائے۔ پتر دے آن نال بیونوں تکلف کرنا پیندا اے۔ ایس کر کے میں او تھے نہیں جاندا۔ اوہناں دے دادا مرشد باواجی عبدالغفور تے پردادا مرشد غلام مصطفیٰ باواجی عبدالغفور، خواجہ بخت جمال جھنگی شریف والے دے مرید تے اولاد سن۔ غلام محی الدین اوہناں دے پوترے سن۔ ایس طرحاں ایس طریقت دا سلسلہ حضرت سچیار توں ہوندا حضرت نوشہ گنج بخش تک اپڑ گیا۔ جیہڑے نوشاہی سلسلے دے پیشوا سن۔ مولا شاہ ہوراں نے 3 چلے کئے۔ اوہناں ایہدا ذکر اپنی شاعری وچ وی کیتا۔ اوہ اپنے مرشد نال بیٹھے اک واری حقہ پی رہے سن جیہدا ذکر کجھ انج اے۔

”آپ اپنے مرشد غلام محی الدین کول بیٹھے حقے دی ٹوپی پی رہے سن دوتن

گھٹ ای بھرے سن تے باطن روشن ہو گیا واللہ اعلم۔“ (30)

سائیں مولا شاہ پنجابی زبان دے اچھے شاعر نیں جہناں اپنی شاعری وچ خالص تے نرول پنجابی ورتی اے۔ ایہناں دی شاعری وچ فارسی تے عربی دے لفظ بڑی آب و تاب دے نال دکھالی دیندے نیں۔ اوہناں نے پنجابی زبان اجیبی لکھی اے کہ اوہدا حسن تے جمال ہر لفظ تے ہر اکھر وچوں جھلکارے ماردا اے۔ اوہناں نے پنجابی زبان وچ قصہ گوئی کر کے ثابت کیتا اے کہ ایہہ زبان واقعی بڑی امیر تے ٹھیٹھ اے۔ سائیں ہوراں دی زبان وچ عربی، فارسی، ہندی تے انگریزی زبان دے اکھراپنی اپنی تھانوں نیلے نیں۔ میاں ظفر مقبول آ کھدے نیں:

”سائیں مولا شاہ خود کہتے ہیں کہ اُردو فارسی کا پڑھنا بڑا آسان کام ہے مگر

ٹھیٹھ پنجابی زبان کا استعمال نہایت ہی مشکل کام ہے۔“ (31)

پنجابی زبان تے ادب دا کوئی وی مورخ اوہناں دے کارنامیاں نوں نظر انداز نہیں کر سکتا۔ مولا شاہ ہوراں

اپنے قصیاں وچ کمال کردار نگاری وی کیتی اے، اوہناں جیہڑے کردار پیش کیتے نیں اوہ لاثانی تے لافانی کردار بن گئے۔ اوہناں دے کردار حیاتی دے جیوندے جاگدے کردار دسدے نیں۔ اوہناں پاروں سارے کردار بھروسے نیں پر ہیر، بگال بشنو، سسی، صاحبان تے ہور کئی زنانہ کردار خاص طور تے من بھاونے نیں۔ قصہ پڑھدیاں ایہہ کردار آپ مہارے نظراں سامنے آجاندے نیں۔ انسانی نفسیات توں واقف ہون پاروں اوہناں کرداراں دی نفسیات نوں ڈھیر سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتا اے۔

مولاشاہ نے شاعری وچ چنگے تے اخلاقی قدراں والے بھرپور معاشرے دا وجود قائم کرن دی چاہ کیتی اے تاں جے بد امنی تے انتشار دی تھاں امن، محبت تے سکون نوں مانتا ملے۔ مولاشاہ سائیں دے کلام دیاں خوبیاں تے وصف استھے ای نہیں مکدے سکوں اوہناں دے کلام وچ تصوف وی ڈھیر اے۔ ایس توں اڈ مولاشاہ نے اپنی شاعری وچ اپنے عہد دی ثقافت دے موتی پروئے جو کجھ اوہناں دے عہد وچ ہويا، مولاشاہ دی شاعری اوں تاریخ دے حوالیاں نال بھری پئی اے۔ کوئٹہ، کانگڑا دا بھونچال ہووے، امرتسر وچ لگا مارشل لاء، میرٹھ، دلی یاں لاہور وچ مسیتاں دی نیلامی ہووے، مولاشاہ ہر واقعے نوں نظر مایا اے جہناں پاروں مولاشاہ نے شاعری راہیں اپنے عہد دی تاریخ بیان کیتی اے جیہڑے شاعر سچ لکھن اوہناں دی شاعری کدے نہیں مردی۔ مولاشاہ آپ آکھدے نیں:

دارلخلافہ اک شہر لاہور جنت پنجاب ملک جزیرے وچ بند دے جی
 لٹو وسایا لاہور قصہ دوویں پت سیتا رام چند دے جی
 شہپال مفتیاں راج کیتے پروہوانے جگ صدیاں گھڑ بند دے جی
 رب اللہ مسجراں خانقاہاں سومنات ٹھا کر جو گو بند دے جی (32)

مکدی گل ایہہ کہ مولاشاہ سائیں نے انسانی دلی خواہشاں تے من دیاں سدھراں نوں بالکل فطری رنگ وچ پیش کیتا اے۔ بناوٹ توں ہٹ کے پنجاب دے معاشرے نوں اوہدے اصلی روپ وچ دکھایا اے۔ ایہو ای اوہ جدتاں نیں جہناں پاروں اوہناں دا کلام تے قصے ڈھیر مشہور ہوئے۔ اوہناں دا شمار پنجابی رومانی کلاسیکی شاعراں وچ ہوندا اے۔

حوالے

- 1 ظفر مقبول (مرتبہ)، بگال بشنواز مولا شاہ، امرتسر: مطبع مجددی، سن، ص 19
- 2 سلطان کھاروی (بشمولہ)، ص 115
- 3 ارشد اقبال ارشد (بشمولہ) سائیں مولا شاہ نثار تے و چاراز ظفر مقبول، لاہور: کرامت سخاوت پرنٹرز، 2011ء، ص 11
- 4 بگال بشنو، ص 19
- 5 نعمان (مرتبہ)، ص 99
- 6 ظفر مقبول (مرتبہ)، نثار تے و چار، 2014ء، ص 78
- 7 اوہی، ص 10
- 8 بگال بشنو، ص 19
- 9 اوہی، ص 37
- 10 اوہی، ص 38
- 11 اوہی، ص 25
- 12 عبید اللہ (بشمولہ مولا شاہ سرکار مرتبہ نعمان)، 2014ء، ص 25
- 13 مولا شاہ سرکار، ص 15
- 14 ناصر رانا، رنگاں و چوں رنگ، 2004ء، ص 133
- 15 فاخرہ شجاع، پنجابی ادب دے تارو، 2008ء، ص 128
- 16 مولا شاہ (مرتبہ) ظفر مقبول، زہرہ مشتری، 2007ء، ص 111
- 17 پنجابی ادب دے تارو، ص 130

- 18 زہرہ مشتری، ص 33
- 19 نتارتے وچار، ص 31
- 20 اوہی
- 21 اوہی، 43
- 22 رنگاں وچوں رنگ، ص 134
- 23 زہرہ مشتری، ص 26
- 24 اوہی، ص 67
- 25 بگا مل بشنو، ص 279
- 26 اوہی، ص 90
- 27 اقبال صلاح الدین، (مرتبہ) لعلوں دی پنڈ، 1992ء، ص 330
- 28 نتارتے وچار، ص 28
- 29 اوہی، ص 28
- 30 بگا مل بشنو، ص 104
- 31 اوہی، ص 437
- 32 نتارتے وچار، ص 62

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June. 2018, PP 53-66

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2018ء، مسلسل شماره 5

☆ ڈاکٹر حنا خان

احمد راہی تاریخی تناظر وچ

Abstract

This article scrutinizes the savagery of the people towards women that has been beautifully summarized by Ahmed Rahi in his nationally acclaimed book "Tarinjin". Tarinjan is a collection of Punjabi Poems of the renowned poet Ahmed Rahi. His unique style of conveying the sentiments, emotions, desires as well as sorrows and joys of the women is not just inspirational rather it's a hallmark in Punjabi Literature. This critical analysis specifically focuses on the cruelty, tyranny and injustice faced by the women post 1947 partition of th subcontinent that is wonderfully conveyed through the poetry of the legendary Ahmed Rahi. The paper surveys the incidents and circumstances that affected the women of that era and inspired him and triggered him to write for

the oppression and wrongdoings done to the
women.

پنجابی زبان دی تاریخ لگ بھگ پنج ہزار سال پرانی اے، پر ایہدی ادبی تاریخ ہزار ورھے توں پچھانہ نہیں جاندی۔ ایہہ منی پرمنی حقیقت اے کہ کسے دی زبان دی ادبی روایت دامنڈھ اوہدوں بچھد اے جدوں اوہ زبان ترقی کردی اپنے بلیلاں دے وچاراں نوں سمجھن سمجھان جوگی ہو جاندی اے۔ زبان جمیاں ای ادبی بولی داروپ نہیں دھار لیندی سگوں پہلاں بول چال دی زبان بن دی اے فیر ادبی روپ دھاردی اے۔ آکھیا جاند اے کہ ادبی بولی دی نینہہ لوک بولی دیاں نینہاں اُتے اُسردی اے فیر ادبی بولی نوں پینڈے رُدی اپنے لئی نویاں لیہاں اُلکیدی اے۔ احمد راہی موجب:

”پنجاب دے لوک چوکنے ہو گئے نیں تے راہی دیاں نظماں پڑھن تے سنن

توں بعد کہندے نے یار وایس ساڈی پنجابی زبان دے وچ تاں بڑی مٹھاس

تے لچک ہے۔ ایہہ تاں بڑے بڑے رازاں تے بھیتاں نوں اپنے اندر

سنجھان دا حوصلہ رکھدی اے۔“ (1)

احمد راہی ہوراں دی ”ترنجن“ دے ہن تیکر اٹھ ایڈیشن شائع ہو چکے نیں۔ دسمبر 1952ء مگروں ایہہ اک ایڈیشن بھارت توں گورکھی پی وچ اکتوبر 1954ء وچ شائع ہویا۔ ایسے ورھے دسمبر وچ ایہہ ایڈیشن پاکستان توں شائع ہویا۔ ”ترنجن“ دی اشاعت چوتھی واری 1959ء وچ ہوئی۔ انج ایہہ سلسلہ ژدار ہیاتے دکھو دکھ ناشران نے اڈ واڈ سمیاں وچ ایہدے کئی ایڈیشن کڈھے۔ 1983, 1993, 2001, تے 2007ء وچ راہی دے مرن مگروں ایہہ کئی واری چھاپے چڑھی۔ ایہدے بیک فلیپ اتے اُج کوئی دے افسانہ نگار سعادت حسن منٹو دے وچارتے کرشن چندر دا احمد راہی ہوراں دے ناں لکھیا ہویا پنجابی وچ خط پیش کیتا گیا اے۔ جیہڑا 23 مئی 1952ء دے روز نامہ ”امروز“ وچ شائع ہویا۔ کرشن چندر ہوراں اپنے خط وچ احمد راہی دی ”ترنجن“ نوں بڑے ڈھکویں ڈھنگ نال نہ صرف سراہیا اے۔ سگوں اوہناں دے بقول ”ترنجن“ نے اوہناں نوں پنجابی وچ خط لکھن تے مجبور کیتا۔ ایس خط وچ کرشن چندر ہوراں ”ترنجن“ بارے اپنے وچاراں نوں انج پیش کیتا اے:

”تہاڈی کتاب ساڈے کول پہنچ گئی۔ میں سمجھیا سارا پنجاب میرے کول چلیا

آیا..... کدھرے سرہیوں دا ساگ پیا ہسد اے، کدھرے دیہڑے وچ

چرخہ گھوں گھوں پیا کردا اے تے کدھرے کوئی نکلی پاند اے۔“ (2)

ایہدے اخیر وچ لاکل پور خالصہ کالج جالندھر (بھارت) دے پرنسپل گورنجن سنگھ طالب دے وچار ”دوتن گلاں“ دے سرناویں پٹھ شامل کیتے گئے نیں۔ جہناں وچ اوہناں نے پنجابی شاعری دی پکی مسلمانی روایت دی تعریف کردیاں راہی صاحب بارے اپنے وچاراں دا اظہار کیتا اے۔ گورنجن سنگھ طالب دیاں ایہناں ”دوتن گلاں“ نوں احمد راہی دی ”ترنجن“ دے اخیر وچ ایسے ای سرناویں پٹھ شامل کیتا گیا اے، جہدے وچ اوہ ایہدے وچ شامل گیتاں بارے لکھدے نیں:

”ایہناں سورچت (تخلیقی) گیتاں دی مہک اُتے ایہناں دا روپ پرچلت

رومانسٹری لوک گیتاں نال ملواں ہے۔ بھاو نیں ایس گل دی گواہی دیندا ہے

کہ ایہناں نوں کسے جدید کوی نے جو سارے سے دیاں اوکڑاں گنجھلاں،

وچاراں اُتے دکھاں توں جانوں ہے، رچیا ہے۔“ (3)

پاکستان بنن مگروں مڈھلے دور وچ بہت گھٹ شاعر اچھے سن جیہڑے پنجابی زبان وچ شاعری کردے سن۔ اچھے سے پنجابی دے شعری پراگے چھپوانا بڑی جرأت داکم سی۔ خاص کر کے اُردو شاعر لئی جیہڑا اپنی اُردو شاعری پاروں کافی نامنا کھٹ چکیا ہووے پر احمد راہی ہوراں ایہہ جرأت مندانہ پیر چک کے ”ترنجن“ چھاپی۔ سجاد حیدر ہوراں بقول ”ترنجن“ اک "Running Theme" اے۔ ایہدی تخلیق کچھ جیہڑی کہانی اے، اوہدے موجب ”ترنجن“ نوں مرتب کرن توں پہلاں نظم ”ترنجن“ تے ہور پنجابی نظماں تخلیق ہو چکیاں سن۔ جیہڑیاں کسان کانفرنساں وچ پڑھیاں گئیاں پر ”ترنجن“ نوں مرتب کردیاں اوہناں اپنی اوہ ساری شاعری مسترد کردتی جیہدے وچ مرد بولد اسی۔ کیوں جے اوہناں موجب مردتاں ”ترنجن“ اُجاڑ دا اے، وساوندا نہیں۔ انج شاعری نوں مسترد کرن دے نتیجے وچ اوہناں کول کچھ نظماں ای رہ گئیاں، پر کتاب وچ شامل کرن لئی مزید نظماں لوڑیں دیاں سن۔ ایس بارے راہی ہوراں ”ملاقات..... احمد راہی بیک مرز“ وچ نواز ہوراں نوں دسیا کہ:

”ایہہ دو نظماں میں اکو ویلے لکھیاں نیں ”جے توں مرزا ہندوں رانجھیا“ تے

دوجی ”اے نواں نواں امبیاں نوں بور“.....ہن میں سوچیا کہ کتاب دی پہلی نظم
تاں ہوگئی۔ ”نواں نواں بور“ تے آخری ”جے توں مرزا ہندوں رانجھیا“

وچکار لے صفحے خالی رہ گئے۔“ (4)

”ترنجن“ دی شاعری اپنے اندر نوٹیکلی کھچ تے کشش رکھدی اے جیہدے وچ ڈبے بناں رہیا نہیں جاسکدا۔
کیوں جے ایہدی نیہہ لوک ریت اُتے اے۔ ”ترنجن“ دی شاعری اپنے آپ نوں ہندی شاعری نال جوڑدی دکھالی دیندی
اے۔ ہندی شاعری وانگ ایہدے وچ جذبیاں تے سدھراں دا اظہار سوانی ولوں کردیاں ایہناں جذبیاں تے سدھراں
دے اظہار لئی سدھ پدھرے تے کوئل شبدان دا ورتار اکتیا گیا اے۔ گیت رنگ دیاں نظماں دلاں اُتے ڈوگھا اثر پانڈیاں
نیں۔ ”ترنجن“ دا مرکزی کردار سوانی اے۔ راہی صاحب نے سوانی دے دکھاں، درداں، خوشیاں، غماں، سدھراں، جذبیاں
تے چاواں دے نال نال اوہدیاں اخلاقی ذمے داریاں تے اوہدے اتے ہون والے ظلم تے زیادتیاں نوں اوہدی زبانی
ای بیان کیتا اے۔ زنانی دی بے وی تے اوہدے اندر ہون والی جنگ نے راہی صاحب نوں بڑا متاثر کیتا۔ ایسے لئی اوہناں
”ترنجن“ نوں زنانی دی زبانی لکھیا اے۔ احمد سلیم کہندے نیں:

”جدوں ترنجن آگئی تے میں ساری عمر عورت بن کے نہیں ساں لکھنا چاہ

رہیا۔ اوہوں نکلنا چاہو نہ اسماں پراوہ کڑی مڑمڑ کے آؤندی سی۔“ (5)

”ترنجن“ دی ایس ٹیار بارے شریف کنجا ہی لکھدے نیں:

”اوس نے جوانی چڑھدی گڑی دا اندر لا سراپا (مہاندرا) بیانیاتے انج بیانیاتے

کسے نوں اوس لیکے ٹرن دی ہمت نہ پئی۔“ (6)

احمد راہی ہوراں دی ایس شاعری نوں دوھیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ ایہدا پہلا حصہ اظہار دی شاعری اُتے
مشتمل اے۔ جیہدے وچ شامل نظماں، الہڑ ٹیار دی اٹھدی جوانی دیاں مستجاں، سدھراں، جذبیاں تے احساساں دیاں
ترجمان نیں۔ ایس حصے دا سرناواں راہی صاحب دے ایہناں بولاں نوں قرار دتا جاسکدا اے۔ جیہناں وچ اوہ کہندے
نیں:

بیڑی دا پور، ترنجن دیاں کڑیاں

فیر نہ پیٹھن رل کے (7)

راہی صاحب دی حیاتی داوڈا تے دل ہلا دیوں والا سانحہ ۱۹۴۷ء دی پاک بھارت ونڈی، جیہدے نتیجے وچ ظلم تے زیادتی دی اوہ داستان لکھی گئی۔ جیہدے نال پنجائیاں پانیاں دی دھرتی کنب اٹھی۔ ایہتوں دی بھوری مٹی تے پانی رتا ہو گیا۔ ایس تباہی تے بربادی دی بھرویں کہانی راہی صاحب نے ہجر، فراق تے وچھوڑے دیاں وکھو وکھ کیفیتاں نوں پیش کر کے بیان کیتی اے۔ غلام حسین ساجدا و ہناں دی شاعری بارے اپنے وچاراں دا اظہار کردیاں کہندے نیں:

”ترنجن“ ایک نوحہ ہے، جسے آنسوؤں کی سیاہی سے رقم کیا گیا ہے اور یہ

کتاب آزادی کی اس بھاری قیمت کا ٹھیک ٹھاک تخمینہ لگاتی ہے جسے ادا کرنے

کے بعد ہم نے اپنے نفس سے چھٹکارا پایا ہے۔“ (8)

ہجر، وچھوڑے تے جدائی دے گیت، لوک تے پنجابی شاعری لئی کوئی نوں نہیں۔ وچھوڑے تے ہجر دیاں کئی صورتاں پنجابی شاعری وچ دسدیاں نیں۔ ایہناں وچ وچھوڑا عاشقانہ واردات توں جہدا اے جدوں محبوب کسے کارن عاشق نوں چھڈ کے ٹر جائے۔ دوجی قسم دا وچھوڑا اوہ اے جیہدے سماجی تنگ نظری معاشرتی فضا پاروں کڑیاں نوں ویاہ مگروں ساری عمر سہنا پیندا اے۔ ایہہ وچھوڑا مایاں، ویراں، سکھیاں، گھرتے پنڈ نال ہوندا اے۔ ایہناں نال سمبندھ پہلے واگ نہیں رہندا۔ تہی قسم دا وچھوڑا ایساں وچھوڑے دی تہی صوفیانہ قسم ہجر تے فراق دی کیفیت اے۔ جیہنوں روحاں دا اپنے محبوب حقیقی نال ازلی وچھوڑا وی آکھیا جاسکدا اے۔ ایہد اذکر کرنا ایس لئی لوڑیندا اے کہ پنجابی شاعراں نے ایس ازلی وچھوڑے نوں بیان کرن لئی مثالاں تے استعارے آل دوالے دے ماحول توں لیتے نیں۔ وچھوڑے یاں فراق دی اک ہور قسم اے۔ جیہدے 1947ء دی ونڈ مگروں مایاں توں وچھڑ جاوے والیاں کڑیاں نوں سہنا پیا۔ ایس وچھوڑے پاروں حیاتی اوہناں لئی سزا بن گئی۔ ارنج آزادی دی ہتھے چڑھن والیاں دھیاں، بھیناں اپنے آپ نوں قصور وار سمجھ کے ساری حیاتی اپنے آپ نوں سزاواں دیندیاں رہیاں تے ہنداواں، سکھاں دیاں تیویاں بن کے اوہناں دے ٹیر سمبندیاں رہیاں۔ جدوں بندیاں دیاں اکھاں اُتے پٹی بدھی ہووے، سر اُتے خون سوار ہووے۔ تاں اپنے پرانے دی پچھان نہیں رہندی۔ اوہ دور تے ایہہ سی پٹی لوکاں نے سارے تعلقات نوں بھلا کے حیوانیت دا چولا پالیسی۔ ایہو کارن اے پٹی دھیاں بھیناں دیاں عزتاں اپنیاں کولوں ای محفوظ ندرہیاں سگوں حال تے ایہہ سی پٹی ہر بندہ اپنی جان بچاؤن دی چنتا وچ سی۔

ایہناں افسوسناک حالاتوں کوئی وی حساس بندہ متاثر ہو یوں بناں نہیں رہ سگدا۔ ایہو کارن اے پئی ایس وچھوڑے دا اظہار 1947ء مگروں رچی جاوَن والی شاعری وچ وی بڑے بھروسے ڈھنگ نال موجوداے۔ احمد راہی ہوراں ایس جدائی تے وچھوڑے دی کیفیت نوں ”ترنجن“ دے دو جے بھاگ وچ بڑے من کھویں ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ ایس بھاگ داسرناواں اوہناں دا شعر اے:

۔ ڈاروں وچھڑی کونج کرلاوے
ترنجناں وچ گون والیو! (9)

ایہہ ڈاروں وچھڑی کونج اوہ ٹیار اے جیہڑی ۱۹۴۷ء دے فساداں تے فرقہ واریت دی سولی چڑھ گئی۔ ایہہ ٹیار کسے دی دھی تے کسے دی بھین سی جیہڑی ہندوواں تے انگریزاں دے گٹھ جوڑتے سازش دا شکار ہوئی۔ جیہدے تحت مشرقی پنجاب دے مسلمان اکثریتی علاقیاں نوں ہندوستان وچ شامل کر دتا گیا۔ انج اوہناں تھاواں دے واسیاں نوں ہجرت کر کے پاکستان آونا پیا، پر ہندوواں تے سکھاں نے ایس بھجا دوڑی توں لایہ چکدیاں قتل و غارت دا بازار گرم کر دتا۔ لٹ مار تے فساداں نے سوانیاں دیاں عزتاں نوں رول دتا۔ کئی زنانیاں نے عزتاں بچاون لئی کھوواں وچ چھال مار دتی، کنیاں نے زہر پھک لیا، کئی سوانیاں نوں انخواء کر لیا گیا۔ ایہناں انخواء ہون والیاں سوانیاں نوں راہی صاحب نے ”ڈاروں وچھڑی کونج“ کہہ کے سدیا اوہدی کر لائے نوں اپنیاں نظماں وچ بڑے درد بھرے شہداں دا بانا پوایا اے۔

ایہہ ڈاروں وچھڑی کونج بے وسی دے عالم وچ ماں نوں مخاطب کر دیاں کہندی اے:

۔ سدھراں والیے مائے
نہ ہتھاں نوں مہندیاں لائیاں
نہ بھر جائیاں سرے پائے
نہ کوئی سہریاں والا آیا
نہ ڈولی ویراں ٹوری
جس دے ہتھ جدی بانہہ آئی
لے گیا زور و زوری (10)

نظم دا ترف تے سوز اے جیہڑا دل نوں کھچ پاؤندا اے۔ ایہہ سوز تے ترف شاعری وچ اودوں دسدا اے جدوں شاعری دل نال کیتی جاوے۔ کسے دے دکھ، درد تے تکلیف نوں اپنا دکھ تے تکلیف بنا لیا جاوے۔ راہی صاحب وی ایہو ہی کہتا اے۔ ایسے پاروں اوہناں دی شاعری وچ کدھرے وی اوپر اپن نہیں دسدا۔ ایس حوالے نال ناصر رانا ہوریں لکھدے نیں:

” احمد راہی نے جتھے اک پاسے ٹیار دے مسلیاں نوں کھ رکھیا اے، او تھے قیام پاکستان ویلے ہون والے دھرونوں وی کدی اکھوں پر دکھے نہیں نیں ہون دتا۔ اوس ویلے راہی دے خاندان نے آپوں امرتسر توں لاہور تیکر دا سفر کیتا سی تے اوہناں نے اپنیاں اکھیاں نال اوہ خونی منظر دیکھے سن۔ جیہڑے اوہناں دے کلام وچ مڑ مڑ اگھڑ دے نیں۔“ (11)

زمانے دا دستور اے پئی ماڑا ہمیش توں ظلم، زیادتی، تشدد تے نا انصافی دا شکار ہوندا آیا اے۔ ایہو حال 1947ء دی ونڈ دے دوران سوانیاں دا ہویا۔ کیوں جے زنانیاں سماج دا کمزور رکن ہوندیاں نیں، ایہناں وچ مقابلہ کرن دی صلاحیت وی مرداں نالوں کجھ گھٹ ہوندی اے۔ جدوں انسان حیوان داروپ دھار لین تے آپسی رشتیاں نا طیاں نوں بھل کے اٹھے ہو جاوے۔ تاں ٹیار کدی ماں نوں، کدی باہل نوں تے کدی ویرنوں آواز دے کے اپنا دکھ سناوندی اے۔ اک عصمت لٹی دھی اپنے باہل نوں ہاڑا گھتدیاں کہندی اے:

سن وے باہل میریا تیرے ٹٹ گئے سارے مان
تیری پگ پیراں وچ رُل گئی مٹی وچ مل گئی شان
تیری شرماں والی دھی نوں اج ویکھ کے سب شرمان (12)

ایہناں دکھاں، درداں نوں جردیاں ٹیاراں دے من اندر سدھر جگدی اے کہ خورے کدی اوہناں دا اپنے مایاں نال دوبارہ میل ہوئے گا۔ ایسے لئی اوہ اپنے باہل نوں بوہے سدا کھلے رکھن دا آکھ کے اپنیاں سدھراں دا اظہار کردیاں نیں، ایس خیال دے نال ای احساس وی ہوندا اے پئی اوہناں نال جو ہوئی سو ہوئی، پراگلیاں نسلاں نوں ایس سب دا سامنا نہ کرنا پوے، اوہ ایس دھرتوں بچ جاوے لئی اوہ باہل نوں آکھدیاں نیں:

میرے نال جو ہوئی ہو گئی ہن کنوں سداواں وین
 پر اک گل سن لئے بابلا میری کلیاں ورگی بھین
 اوہدے نت دے سفنے بابلا مینوں لین نہ دیندے چمین
 ہن اوہوای تیرے پران وے تے اوہوای تیرے نین
 ایہہ چور لٹیرے بابلا کتے اوہنوں وی لٹ نہ لین
 ایس درداں ماری دھی نے تینوں مڑ نہیں آونا کہن

سن وے بابل میریا (13)

شک نہیں جے آؤن والیاں نسلاں اُتے ڈھیر امید رکھی جاسکدی اے، پر شرط ایہہ وے کہ اوہناں نوں ایس
 رو لے توں دور رکھیا جاوے۔ جینے انسان نوں کیہہ دا کیہہ بنا دتا۔ اج اوہ ایہہ آکھن توں وی نہیں ہکلا اپنی ”بے درد نے
 سارے میرا کوئی نہ دردی“۔ ترنجن دی کڑی وچھوڑے تے ہجر دی جس کیفیت وچوں لگھ رہی اے، اوہنوں بیان دا
 ڈھنگ اجیہا اے پئی اوہدا درد دل وچ اُتر جاندا اے۔ ایہدا کارن شاید ایہہ وی اے پئی احمد راہی ہوراں ونڈ دے
 دوران ہون والے فساداں، لٹ مار، ظلم تے زیادتیاں نوں اپنیاں اکھاں نال ویکھیا تے محسوس کیتا۔ ایہدے توں دکھ
 اوہناں دا اپنا خاندان وی ایہناں ظلم تے زیادتیاں توں بچ نہ سکیا۔ ایس بارے سجاد حیدر دے پچھن تے اوہناں دسیا:

”میرے چا چا جی دی دھی جو میرے تایا زاد بھائی نال ویاہی ہوئی سی، اگست

47ء دے فساداں وچ ادھالی گئی۔ ایہہ جیہڑی ترنجن وچ وچھڑیاں کڑیاں دی

پکاراے ایہہ تاں اوسے وجہ نال اے اوہ کوئی چار ساڑھے چار سال بعد واپس

آئی سی ساڑھے گواہ منڈی والے گھر۔“ (14)

47ء دے فساداں وچ ادھالیاں جاوے والیاں کڑیاں دا حال ایہو سی۔ جینوں بیان کرنا راہی صاحب لئی وی
 ڈاڈھا دکھا اے۔ حقیقت ایہہ وے پئی جو کجھ احمد راہی ہوراں دے چاچے دی دھی بھین نال ہو یا۔ اوہو کجھ اوس ویلے
 اُدھل جاوے والیاں، گواچ جاوے والیاں یاں فیر ماییاں دی موت مگروں لاوارث رہ جاوے والیاں کڑیاں نال ہو یا۔ اوہناں
 دی ”ترنجن“ دی شاعری ایسے چاچے دی دھی بھین دی پیتا دا شعری روپ اے۔ جیہڑی ونڈ ویلے ادھلائی گئی سی۔ اوہدی

عزت لٹی گئی، ایہہ سلوک چارورھیاں تیکر جاری رہیا۔ اوہدے نال جو کجھ ہو یا، اوہ یقین کرن دے قابل نہیں، پر سچ تاں ایہو اے پئی اوس ویلے گواچن والیاں کڑیاں ایچھے ای حالات تاں داشکار رہیاں۔ اوس کڑی دی کہانی سنن مگروں احمد راہی دے قلم نے رو رو کے نظم ”کھلے رکھیں بوہے وے بابلا“ لکھی۔ اپنی بھین دی ڈہنی تے جسمانی تباہی تے بربادی پاروں راہی صاحب ایچھے ظلماں تے دھروواں داشکار ہوون والیاں ہوران گنت دھیاں بھیناں دے دکھاں تے تکلیفاں نوں پہلاں آپ سمجھیا۔ فیر اپنیاں نظماں راہیں ایہناں ظلماں زیادتیاں دے مکروہ چہریاں اُتوں پردہ چکیا۔ اوہ کڑیاں نہ تے اگے دیاں رہیاں نہ ای چکھے دیاں سگوں واپس پرتن تے اوہناں نوں اپنان لئی اوہناں دے ماپے وی تیار نہیں سن، پراک آس تے امید لے کے اوہ بابل نال مخاطب ہوندیاں رہیاں۔

اوہ آساں امیدیاں ای کیہ جیہڑیاں ٹٹ نہ جاوون۔ مایاں تے ویراں توں وچھڑیاں دھیاں بھیناں اپنے دکھاں درداں نوں بابل تے ویراں نال سانجھانہ کرن تاں کتھے جاوون۔ اجیہی اک لٹی بھین اپنے ویرنوں انجھاڑے دیندی اے:

موت دیاں دی بند نہیں راہواں
 کاہدیاں سانوں ملن سزاواں
 ساڈیاں کیہ تقصیراں بھیناں دیو ویرو
 وے چنی میری لیراں کتیراں (15)

ایہہ کڑیاں جرم بناں ای سزاواں کٹن تے مجبور سن۔ کیوں جے اوہناں دے بابل تے ویراں دے گھر وچ اوہناں لئی کوئی تھاں نہیں سی۔ اپنیاں دے رویے نال ایہناں بے گناہ زنانیاں دے مان ٹٹ گئے۔ اوہناں کول نہ تے کوئی سہارا سی تے نہ ای کوئی اجیہا محرم جیہنوں اوہ اپنے دل دا حال سناسکدیاں۔ ایسے لئی اوہ اپنی رنگلی دا اظہار شاعری راہیں ہی کرسکدیاں سن۔

احمد راہی نے اوہناں دی آس دا بوہا بند نہیں ہون دتا سگوں ایہنوں کھلا ای رکھیا اے کہ شاید بابل اوہناں نوں اپنے بوہیوں لنگھن دیوے۔ غیراں دے دتے پھٹ تے دکھ انسان جر لیندا اے۔ اپنیاں دے دتے دکھاں تے زخماں نوں جرتا بندے دے وسوں باہر ہوندا اے۔ جیکر اپنے ماپے کھ موڑ لین تاں دکھ تے تکلیف دی شدت کئی گنا ودھ جاندی اے۔ ایہناں ”نرالے زخماں“ دی پیتا اک دھی دی زبانی۔ جیہڑی کہندی اے:

ٹھیڈھے دھکے دتے سانوں تسان عزتاں والے
 ہنجو بن بن سمے زخمی دلاں دے چھالے
 دھیاں چلیاں نے باہل لے کے زخم نرالے
 چڑھے بدل کالے
 ماپے پلا نہ پھڑان، ساڈے ٹٹ گئے مان
 بوہے ہو گئے بھیڑے (16)

جدوں کوئی دکھاں درداں نوں وٹداون والا ای نہ رہوے تاں ڈاروں وچھڑی کونج اپنے پیاریاں دی دُھکار
 پاروں اکلاپے دے صحرا وچ بھٹکدی اپنے نصیباں نوں روندی تے حیاتی نوں کوسدی اے پئی ایہناں بے درد لوکاں وچ
 اوہدا کوئی وی دردی نہیں، ایس لئی جینا بیکارے۔

مجموعی طور تے احمد راہی ہوراں دی شاعری وچ مرد دی حاکمیت دسدی اے۔ بھاویں اوہ من موجی تے
 چھیل چھیلے، مست البیلڈے گھرو دے روپ وچ ہووے یاں بیوپاری، وںجارے یاں ٹھگ دے بھیس وچ، پراہیناں
 دوواں روپاں وچ اوہ سوانی دی محبت دا مرکز ہوندا اے۔ آکھیا جاندا اے پئی ”ڈاڈھے داستیں دیہیں سوہوندا اے“
 ایہو حال سماج وچ مرد تے سوانی دا اے۔ مرد حاکم اے ایس لئی اوہ من مرضی کردا اے۔ سوانی محکوم ہوون پاروں اوہدی
 مرضی دی غلام اے۔ ایہہ سلسلہ ازلاں توں ٹریا آ رہیا اے، احمد راہی ہوراں ایچھے مرد دی گل کیتی اے۔ جیہڑا چھیل چھیل،
 مست البیلڈا، ٹیاراں دے دلاں دا قرار تے اوہناں دی جند جان اے۔ پیار دے معاملے وچ سماج دیاں ویری رسماں
 ریتاں توں ہارمن والا نہیں سگوں ایہناں ویریاں دا مقابلہ کرن دی سکت رکھدا اے۔ اوہ رانجھے وانگوں چپ چپتیاں موت
 نوں قبول کرن دی تھاں مرزے وانگوں مقابلے اُتے یقین رکھدا اے۔ راہی صاحب مرزے نوں پنجاب دی روایتی اکھ،
 ہمت تے بہادری دی علامت مندے نیں، ایچھے روپے نوں پنجاب دے زندہ دل وایاں دی نشانی قرار دیندے نیں۔
 ایسے لئی احمد راہی اپنی نظم ”جے توں مرزا ہندوں“ وچ سماج دے ظلم تے دھردا نشانہ بن والی ٹیاردے مونہوں اکھواندے
 نیں:

جے توں مرزا ہندوں رانجھیا
تے میں تتری زہر نہ پھکدی
ساڈے پیار دی سانجھی پینگھ نوں
بھیڑی موت وی توڑ نہ سکدی
تیری کڑی کمان دے مان تے
دے میں کیدو، قاضی ڈکدی (17)

جیکراج دی حیاتی سوہنی تے من موہنی نہیں۔ تاں ایہدا وڈا کارن ایہہ دے پئی لہہنوں سوہنا تے من موہنا
بناون دا دعویٰ کرن والے لا پرواہی تے کمزوری دکھا رہے نیں۔

اسلوب دے حوالے نال احمد راہی ہوراں سدھے سادے ڈھنگ تے عام فہم شبدیں راہیں زنانی دے دل
دیاں وارداتاں، اوہدے جذبیاں، احساساں، دکھاں، تکلیفاں، سوز تے گدازنوں پیش کیتا اے۔ اوہناں دی زبان عام
پڑھے لکھے بندے دی زبان اے جیہدے وچ نہ تے قدیم پنجابی دے اوکھے اوکھے شبدیں نوں ورت کے علیحدت دارعب
پاون دی کوشش کیتی گئی اے تے نہ ای اوہدے وچ بے معنی جدیدیت اے جیہنوں عام پڑھن والا سمجھ ای نہ سکے۔ ایہدے
باوجود اوہناں دی شاعری جدید فنی تقاضیاں نوں پورا کردی اے۔ اسلم رانا ایس بارے لکھدے نیں کہ:

”جھوں تیکر ایہناں دے فن دا تعلق اے، اوہناں نے پنجابی دے لوک گیتاں
دے اندازنوں سامنے رکھیا اے، پر ہر تھاں اکو جیہی ٹلکیک نہیں ورتی، کدھرے
اوہناں نے گیت وانگر نظم دا ڈول ڈولیا اے تے کدھرے اوہناں نے چھوٹیاں
چھوٹیاں بندیاں وچ اپنے اظہارنوں سمویا اے، کدھرے کدھرے چھوٹے
وڈے مصرعے نظماں وچ لیا کے تے اوہناں نوں جذبیاں دے اتار چڑھا دا
عکاس بنایا اے۔“ (18)

احمد راہی ہوراں دا دکھرا تے نوٹھلا بیانن ڈھنگ اے جیہدے وچ اثر انگیزی وی اے تے کھج وی جیہڑی
اوہناں نوں توجہ دا مرکز بنائی رکھدی اے۔ احمد راہی ہوراں دے اسلوب یاں بیانن ڈھنگ بارے ڈاکٹر عصمت اللہ

زائد ہوراں دے وچار کجھ انج نہیں:

”اوس دیاں نظماں وچ مٹھی مٹھی پیڑ وی اے تے نویں نویں موضوع وی نیں
اوہناں وچ جوش وی اے تے ہوش وی..... اوس دے اظہار دا طریقہ اینا
من کچھواں تے منفرد اے کہ عام بندہ اوہناں نوں لوک گیت ای خیال کردا
اے۔“ (19)

احمد راہی دیاں نظماں وچ ترنجن دی سچی تصویر نظر آؤندی اے۔ جیکر ایہناں نظماں نوں ترتیب نال پڑھیے تاں
انج لگدا اے جیویں اسیں کوئی فلم ویکھ رہے آں۔ جیہدے مڈھ وچ پیار محبت تے جن سنورن دیاں گلاں نیں۔ اک دو جے
دا ساتھ نبھاون دیاں قسماں، قول تے قرار نیں۔ فیر وچھوڑے تے ہجر دا خوف، درد تے گزرے ویلے دیاں یاداں دا ذکر
اے تے اخیر وچ وٹ وچ ہون والی دوواں دی بربادی اے۔ جدوں بیگنا ہواں نوں سزاواں بھکتیاں پیاں تے اپنیاں
دی بے پرواہی تے لاتعلقی دا عذاب جھلنا پیا۔

”ترنجن“ نوں پڑھدیاں اک احساس نہیں ہوندا پئی ایہہ کسے مرد دی تخلیق اے۔ سگوں ایہدے وچ ٹیاریاں
تے گھروواں دے کھڑے دکھالی دیندے نیں۔ ایہدے کارن شائد راہی صاحب دی بے لوث تے بے انت محبت اے۔
جیہڑی اوہ اپنے دیس تے دیس واسیاں نال کردے سن۔ ایس محبت نے اوہناں نوں انج اپنے کلاوے وچ لیا ہویا اے
پئی دیس واسیاں دے دکھ، درد، خوشیاں، غم، محبتاں، نفرتاں تے تڑپ اوہناں نوں اپنی لگدی۔ ایہناں نظماں ول
گوہ کریئے تاں ایہناں وچ گل بات دا انداز دکھالی دیندا اے۔ جیویں دو پیار کرن والے آپوں وچ گلاں کر رہے ہون
یاں فیر شکوے شکایتاں کر رہے ہون۔ ایہناں نظماں وچ موجود سوز و گداز دی کیفیت متاثر کن اے۔ جذبے دی اٹھان
دے نال نال دلچسپی، زبان دی مٹھاس، لوک گیتاں والی موسیقیت تے جذبیان دے اظہار وچ دریاواں والی روانی ویکھن
جوگ اے۔

”ترنجن“ پنجاب دی گھر وکی حیاتی دی تصویر پیش کردی اے۔ ایہناں خوبیاں نے ای احمد راہی دی شاعری
نوں نہ صرف ہر من پیارا بنا دتا اے سگوں اوہناں نوں نویں پنجابی نظم دے موڈھیاں وچ شامل کرن دا کارن وی ایہو ای
نیں۔ بھاویں ایہہ شاعری کسے خاص منصوبہ بندی دا نتیجہ نہیں اے، پر فیروزی ایہنوں پڑھدیاں اک کردار دی جمن توں

مرن تیکر دی پوری کہانی نظراں سامنے گھمدی اے۔ جیہدے وچ لوک کہانیاں دے استعارے تے علامتاں وی نیں تے زبانی دے دکھاں دی کہانی وی۔ مختصراً ایہہ کہ پئی راہی صاحب دی شاعری پنجاب دی دھرتی تے وسیپے دے آل دوالے گھمدی دکھالی دیندی اے جس نوں پڑھن دے بعد سارا پنجاب اکھاں سامنے آن کھلوندا اے۔ اوہ پنجاب جہدی ماں دھرتی اے، جس تے پنگرن والا ہر جوان تے ٹیارتزجن دی اہمیت توں ڈھیر واقف اے۔

حوالے

- 1- احمد راہی، تزنجن، لاہور: الحمد پبلی کیشنز، اٹھویں وار، 2007ء، ص 10
- 2- اوہی، بیک فلیپ
- 3- اوہی، ص 134
- 4- لہراں (احمد راہی نمبر) مہینہ وار، لاہور: جلد 25، شمارہ 1، جنوری 1989ء، ص 73, 74
- 5- اوہی، ص 56
- 6- شریف کتجاہی، پاکستانی پنجابی شاعری، لاہور: محکمہ اطلاعات، ثقافت و امور نوجوانان حکومت پاکستان، 1999ء، ص 43
- 7- تزنجن، ص 17
- 8- غلام حسین ساجد، تائید، لاہور: اورینٹ پبلیشرز، دسمبر 1996ء، ص 48
- 9- تزنجن، ص 99
- 10- تزنجن، ص 103, 104
- 11- ناصر رانا، رنگاں وچوں رنگ، لاہور: پاکستان پنجابی فکری سانجھ، 2004ء، ص 302, 303
- 12- اوہی، ص 113
- 13- اوہی، ص 115

- 14 مہینہ وار لہراں (احمد راہی نمبر) ص 81
- 15 اوہی، ص 109
- 16 اوہی، ص 124
- 17 اوہی، ص 129
- 18 نوک پلک، ص 19
- 19 ادب سمندر، ص 258

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June. 2018, PP 67-76

☆ ڈاکٹر شوکت حیات شیخ

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2018ء، مسلسل شماره 5

برصغیر و پنج فارسى دى ثورتے پنجابى اتے ایہد اثر

Abstract

This article about the influence and impact of Persian Language on Punjabi. Although the Punjabi language is not much closer to Persian language in many ways but the influence of Persian language and poetry cannot be ignored at any cost. Although Punjabi is a regional language, yet it is not merely a language of speech, but it has also a vast collection of literature which can be compared with any of the world's developed languages. In this language, there is such a great deal of poets that are no less than the poets of international reputation. It is pertinent to mention here that many orientalist and literary critics from Asia & Europe have already analyzed the art and thoughts of the Persian poets and writers. Hundreds of books have been written about their style, theme, thoughts and artistic approach

and they are considered among well known personalities at international stage. But Punjabi poets and writers despite having written miraculous verses and books are not even yet famous at international level. Although many of the Punjabi poets and writers are considered among the most famous personalities of Punjabi in Pakistan, most of them are also famous as Sufis and Mystics yet European and Iranian Scholars have yet to pay attention to their sweet poetry and prose. Persian and Punjabi languages have many common features which need to be examined. In this article, there is a research about the influences and impacts of Persian Language on Punjabi which is a basic form of comparative study. It is noteworthy that the research conducted in the field of literature in the present era, comparative study has an unprecedented importance. Persian is the second biggest language of the Islamic world. It has increased the vocabulary of local languages of the subcontinent and has made unusual effects on these languages which are needed to be reviewed. So that, our local literature can internationally be recognized. Our local literature, specially Punjabi

Literature is so rich that it can be introduced in the global literary circles. And one of its path is comparative research.

فارسی آریائی زبان اے۔ ایہدی تاریخ ایران وچ آریاواں دے آون نال ای شروع ہوئی۔ ایہہ زبان دکھو دکھ ناواں نال پچھانی جاندی رہی، ارتقا دے دکھو دکھ مرحلیاں توں لنگھدیاں موجودہ روپ وٹا گئی تے اسلامی دنیا دی اہم تے وڈی زبان دی حیثیت نال پچھانی گئی۔ برصغیر پاک و ہند وچ ایس زبان دے کردار دی لمی تاریخ اے۔ محمود تقصیلی اپنی کتاب 'روابط ہندو ایران' (ہندوستان تے ایران دے سمبندھ) وچ لکھدے نیں:

”روابط سیاسی و فرہنگی ایران و شبہ قارہ پاک و ہند بسیار قدیم است و تاریخ این روابط بہ زمانی حتی پیش از آغاز تمدن آریایی در ایران و ہند می رسد۔ دانشمندان عقیدہ دارند کہ تمدن بسیار قدیمی وادی سند با تمدن باستانی معاصر خود در ایران ارتباط داشته است“۔ (1)

ترجمہ: ایران تے برصغیر پاک و ہند دے سیاسی تے ثقافتی تعلق ڈھیر پرانے نیں۔ ایہناں رابطیاں دی تاریخ ایران تے ہندوستان وچ آریائی تمدن دے مڈھ توں وی پہلے زمانے دی اے۔ سوچھواناں دا خیال اے کہ وادی سندھ دی چوکی پرانی تہذیب اپنے دور دی ایرانی باستانی تہذیب دے نال تعلق رکھدی اے۔

ایران دے مشہور نقاد تے مصنف رضا زادہ شفق ہوریں برصغیر دی مڈھلی تہذیب بارے اپنے وچار سانجھے کردیاں لکھدے نیں۔ تاریخ دان بھانویں اوس تہذیب تیک نہیں اپڑ سکے، پراوس تمدن دے آثار برصغیر تے ایران دے تعلق دی دس پاؤندے نیں۔ ڈاکٹر ظہور الدین احمد ہوراں اپنی کتاب "تاریخ ادب فارسی در پاکستان" (پاکستان وچ فارسی ادب دی تاریخ) ایران تے پاکستان دے تعلق بارے جانکاری اپڑاندیاں لکھدے نیں:

”روابط قدیم ایران و پاکستان (پاکستان کنونی همان سرزمین قدیم بہ نام درہ سند بودہ است کہ پس از جدا

شدن از ہندوستان، در 1947م، به این نام خوانده شد۔
 از زمان داریوش بزرگ ہخامنشی (520-486 ق۔م) آغاز شدہ است۔ این پادشاہ بزرگ ایرانی کشورهایی را کہ فتح کردہ بود، در نقش رستم نوشتہ است۔
 در میان آنها ہیندوس (ہند=سند) گندارا بہ معنای درہ کابل و پشاور و "ث۔ت گوش"، یعنی مناطقی از پنجاب دیدہ می شود۔ همچنین بر روی دیوار شرقی کاخ آپادانا در تخت جمشید دیدہ می شود کہ نمایندگانی از کشورہای مختلف در صفی ایستادہ و ہدایای کشورشان را بہ دست گرفتہ اند۔ در میان آنان نمایندہ ای از ہندوستان نیز بہ چشم می خورد کہ ہدایای خود را در دو سبد بزرگ گذاشتہ و بہ کمک چوب خیزران بر دوش کشیدہ است۔" (2)

ترجمہ: ایران تے پاکستان دے پرانے تعلق (پاکستان اوہوای پرانی دھرتی اے جیہداناں درہ سندھ سی تے جیہڑی 1947 وچ ہندوستان توں جدا ہون توں بعد ایس ناں دے نال پچھانی جان لگ پئی) داریوش بزرگ ہخامنشی دے زمانے توں شروع ہوئے سن۔ ایس ایرانی بادشاہ نے جیہناں ملکاں نوں فتح کیتا سی، اوہناں داناں نقش رستم تے لکھوایا سی۔ اوہناں ناواں وچ ہندوس (ہند=سند) گندھارا مطلب درہ کابل تے پشاور تے "ث۔ت گوش"، یعنی پنجاب دے اک علاقے دے ناں، ویکھے جاسکدے نیں۔ ایسے طراں تخت جمشید وچ آپادانا محل دی مشرقی دیوار تے ویکھا جاسکد اے کہ ون سونے ملکاں دے نمائندے اپنے ہتھیاں وچ نذرانے پھڑکے اک قطار وچ کھڑے نیں۔ اوہناں وچوں ہندوستان دا نمائندہ وی دکھائی دیندا اے جیہنے اپنے نذرانیاں نوں دو وڈیاں ٹوکریاں وچ رکھ کے اک ڈنڈے دے نال اپنے موڈھے تے لٹکایا ہویا اے۔

بلجھی ہوریں تاریخ دے ایس پنے بارے اپنی کھوجا کری توں پردہ چکدیاں لکھدے نیں:

”در عهدش پزشکان ہندی ہم بہ ایران آمدند۔ بلعمی
نوشتہ است کہ ترجمانان ہندی نیز در دربار
ساسانیان حضور داشتند۔“ (3)

ترجمہ: اس دے دور وچ ہندی طبیب وی ایران آئے سن۔ بلعمی نے لکھیا اے کہ ہندی ترجمان وی ساسانیان
دے دربار وچ حاضر ہندے سن۔

ایران تے برصغیر دے رابطیاں وچ ساسانی دور وچ ڈھیر ودھا ہویا۔ ساسانیان دی حکومت عرباں دے ہتھوں
ختم ہوئی تے ایران اسلامی سرزمین دا حصہ بن گیا۔ ایران وچ اسلامی دور دے مڈھ نوں ایران تے برصغیر دے تعلقات وچ
چوکھ نوں نکلے حساب نال ویکھیا جاندا اے۔ غزنوی بادشاہاں تے خاص طور تے سلطان محمود غزنوی دے زمانے وچ فارسی
زبان تے ادب برصغیر دی دھرتی تے چھا گیا جدوں صوبہ پنجاب غزنی سلطنت وچ شامل ہو یا نہ صرف ایران تے ہندوستان
دے تعلق ہو ر پکے ہو گئے سگوں فارسی زبان نے وی برصغیر وچ ڈھیر ترقی کیتی۔ لاہور نے فارسی زبان دے وڈے مرکز
وجھوں شہرت پائی۔ جدوں ملتان تے سندھ غزنی سلطنت وچ شامل ہوئے تے اتھے فارسی دا اثر ہو ر ودھ گیا۔ بعدوں
دلی، غلاماں، خلجی، لودھی تے تیموری بادشاہاں دے دور وچ فارسی دا گڈا ہو ر چڑھیا۔ نامور شاعر تے ادیب ایران تے
وسطی ایشیا توں برصغیر وچ آن لگے۔ فارسی دی تعلیم ہو ر ودھ گئی جیہدے بعد فارسی نے برصغیر دی ادبی، ثقافتی تے درباری
زبان دا درجہ حاصل کر لیا۔ صوفیاں تے عارفاں نے وی فارسی زبان دے کھلار وچ نوں نکل کر دارا ادا کیتا۔ صوفیاں وچوں
بہتیاں نے فارسی زبان نوں تبلیغ تے دین دی اشاعت دا گڑھ بنایا۔ ایہناں وچ حضرت علی ہجویری عرف داتا گنج بخش
(1009-1047ء)، حضرت میاں میر (1550-1635ء)، خواجہ معین الدین چشتی اجمیری (1139-1235ء)،
عبدالوہاب عرف سچل سرمست (1739-1829ء)، شیخ فرید الدین مسعود گنج شکر (1173-1266ء)، حضرت بہاء الدین
زکریا ملتانی (1183-1262ء) تے حضرت سلطان باہو (1629-1690ء) دے ناں ذکر جوگ نیں۔ معروف ایرانی
دانشور بہمن یار ہو ر یں لکھدے نیں:

”ورفتہ رفتہ پاکستان بعد از ایران مہد و مرکز زبان
و ادبیات فارسی شد و حتی زمانی ہم در این زمینہ بر

ایران مقدم و رواج شعر و ادب فارسی دران کشور
 بیش از کشور ایران گردید و در چنین زمان بود کہ
 مردمان آن کشور زبان فارسی بہ مشابہ زبان بومی
 تلقی کردند و در محاورات روزانہ بہ سہل و آسانی
 زبان بومی بہ کار بردند و فضلا و علمای آن کشور
 در جمع و تدوین لغات و کنایات و مصطلحات و
 امثال و حکم فارسی ہمت گماشتند و در تہذیب و
 ترتیب قواعد صرف و نحو و بیان و عروض و قافیہ و
 دیگر علوم لفظیہ فارسی و جدو جہدی کہ نظیرش
 حتیٰ در خود ایران ہم دیدہ نمی شد مبذول داشتند“ (4)

ترجمہ: تے ایران توں مگروں ہولی ہولی پاکستان وی فارسی زبان تے ادب د امرکز بن گیا تے فیراوہ ویلاوی
 آیا جدوں پاکستان فارسی دے شعر تے ادب وچ ایران توں وی اگے ودھ گیا۔ ایہ اوہ زمانہ سی جدوں ایس ملک دے
 لوکاں نے اپنی مقامی زبانوں دے نال فارسی نوں وی اپنایا تے فارسی زبان نوں اپنی گل بات تے وچاروئا ندرے لئی سوکھیا
 لئی نال ورتدے سن تے ایس ملک دے فاضلاں تے عالماں نے فارسی زبان دیاں لغتاں، کنایاں، اصطلاحاتاں تے مثالاں
 نوں اکٹھا کرن تے چھاپن لئی ہمت بنھ لئی تے فارسی دی صرف تے نحو تے بیان تے عروض تے قافیہ تے دو جے گرامر دے
 علم وچ اجیہی کوشش کیتی کہ اوہدی مثال ایران دے وچ وی نہیں لہدی۔

ایہدے وچ کوئی شک نہیں جے برصغیر وچ زبانوں، بولیاں تے لہجے بہت زیادہ نیں، ایہناں وچوں اہم ترین
 زبان پنجابی اے۔ ویلے دے نال نال فارسی زبان دے لفظ تے اصطلاحاں مقامی زبانوں وچ شامل ہونداں گئیاں۔
 فارسی زبان نے دو جیاں زبانوں وانگ پنجابی زبان تے اپنا ودھیرا اثر پایا۔ فارسی زبان دے ڈھیر شبد تے ترکیباں پنجابی
 زبان وچ شامل ہو گئے۔ مثال دے طور تے:

نیم شام (شام دا ویلا)	نماشان / نماشام (شام دا ویلا)
خفتہ (خفتن = سونا)	کفتاں (رات دا ویلا)
دیگر (عصر دا ویلا)	ڈیگر (عصر دا ویلا)
بانگ (آواز)	بانگ (آواز یا اذان)
اتاق (کمرہ)	تاق (دروازہ)
قاشق (چچ)	کاشت (چچ)
خوشبو	خوشبو
خوشی	خوشی
شب برات	شبرات
دیوانہ	دوانا
تب	تپ / تاپ

فارسی تے پنجابی دونوں زبانوں دارسم الحظ اکوای اے۔ فارسی زبان دے چوکھے سابقے تے لاحقے پنجابی وچ رل گئے جیویں۔ آس وند، رضا وند، دنیا دار، روزے دار، بکار، پھیکار، اللہ بخش، فیض بخش، بخت بھری، بخت خاتوں وغیرہ، انعام الحق جاوید وکھو وکھ شیداں داعربی توں فارسی تے مگروں فارسی توں پنجابی وچ شامل ہون بارے لکھدے نیں۔

”عربی کے بہت سے الفاظ فارسی کے ذریعے پنجابی اور سرائیکی زبان میں شامل

ہو گئے جیسے قانون، دفتر، دام، قلم، اکسیر، تریاق، تابوت و کفن وغیرہ۔“ (5)

طارق شاہدستی اپنے تحقیقی مقالے وچ لکھدے نیں۔ مسلمان حاکماں دے دور وچ فارسی، عربی تے اردو غالب زبانوں سن۔ قدرتی طور تے پنجابی نے نوین نوین لفظ اپنی لغت وچ شامل کیے۔ پنجابی دا ہاضمہ بہت چنگا اے۔ ایس لئی ویلے دے نال نال پنجابی زبان و دھدی پھلدی گئی۔ پٹھ دتے لفظ پنجابی وچوں پچھانے جا سکدے نیں۔ اصلوں ایہہ لفظ فارسی دے نیں:

”شربت، بادام، کرسی، شراب، پنجاب، افیم۔“ (6)

پنجابی شعر تے وی فارسی شاعری نے اپنا اثر کیتا۔ فارسی شاعری دے سبھے روپ جیویں قصیدہ، غزل، مثنوی، رباعی، مرثیہ، ترکیب بند، ترجیع بند وغیرہ پنجابی شاعری وچ عام دیکھے جاسکدے نیں۔ پنجابی دے کافی شاعران نے نامور فارسی شاعران دے نمونے نوں اپنایا۔ ایہہ تقلید صرف شعر دے قالب تیک محدود نہیں سی۔ شعری مضمون وی فارسی لغت دے ذریعے پنجابی وچ شامل ہو گئے۔ مثال دے طور تے میاں محمد بخش دی مشہور کتاب سیف الملوک وچ دتے گئے شعران توں ظاہر اے کہ میاں محمد بخش ہوراں نے حمد تے نعت سید المرسلین دے باب وچ شیخ سعدی دی کتاب بوستان دا منظوم ترجمہ کر چھڈیا اے۔ اجیہیاں ہور وی کئی مثالیں سیف الملوک، ابیات باہوتے خواجہ غلام فرید دے کلام وچ موجود نیں، لکھدے نیں:

رستا چھوڑ نبی دا ٹریاں، کوئی منزل نہ پگدا
جے لکھ محنت ایویں کرے بکڑ کول نہ اگدا (7)

رستا صاف نبی دے پچھے ہور نہ جانو کوئی
اوہو کرے شفاعت ساڈی تاہیں ملسی ڈھوئی (8)

مپن دار سعدی کہ راہ صفا
توان رفت جز برپی مصطفیٰ (9)

(سعدی ایہہ نہ سمجھیں جے صفادارہ (شفاعت دارہ) محمد مصطفیٰ دی پیروی کرن توں بغیر مل جاوے گا)

پنجابی شاعران نے صرف مطلب تے شعری قالب دے معاملے وچ فارسی توں اثر قبول نہیں کیتا سگوں اوہناں نے شعران دے وزن تے عروض وچ وی فارسی دی تقلید کیتی تے فارسی دے قافیے تے دو جیاں ادبی صنعتاں توں لایہ چکی۔ پنجابی دے پرانے شاعران نے پنجابی دے نال نال فارسی زبان وچ وی شاعری کیتی تے نثری کتاباں لکھیاں۔ پرانے پنجابی ادب وچ دیکھیا جاسکد اے کہ پنجابی شاعران نے فارسی زبان دی پیچھاواری وچ مثنویاں، قصے، داستاناں تے جنگ نامے پنجابی دے نال نال فارسی وچ وی لکھے، اوہناں کتاباں تے حاشیے تے تشریحاں وی فارسی وچ لکھیاں۔ طارق شاہدستی اپنے تحقیقی مقالے وچ لکھدے نیں:

”اگرچہ ہاشم شاہ نول مہاراجہ رنجیت سنگھ دادر باری سجھیا جاندا سی، پراوس نے

فارسی زبان دے بڑے بھاری بھرم لفظ ورتے، بعضے ویلے اوس دی زبان بناوٹی

جیہی لگدی جیویں کہ تھلوے مصرعے وچ اے:

گل تے خار پیدائش اکے، ایس باغ چمن دی دونویں‘ (10)

ایس پنجابی شعر وچ مشکل نال دس لفظ ورتے ہوئے نیں جہناں وچ پنج اصلی معنے دیندے نیں۔ اوہ فارسی نال سمبندھ رکھدے نیں۔ گل، خار، پیدائش، باغ تے چمن ایہہ سب لفظ فارسی نال تعلق رکھدے نیں۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہو ریں لکھدے نیں:

’پنجابی میں اکثر فارسی الفاظ کا تلفظ بدل گیا ہے لیکن معنی قریب قریب وہی

رہے جیسا کہ درج ذیل مثالوں سے واضح ہے:

فارسی مع معنی	پنجابی	فارسی مع معنی	پنجابی
آبخورہ: پانی پینے کا برتن	بخورہ	لحاف	لیف
آفتابہ: لوٹا	استاواہ	شہبالا	سربالا
پلید: ناپاک	پلیت	کیسہ: جیب	کھیسہ
خارش	کھاج	شاباش	شاواشے‘ (11)

پنجابی زبان وچ فارسی لفظاں توں مصدر بنائے گئے یعنی آزمان، آزماون، رنجاون، نوازن وغیرہ بہت

سارے محاورے فارسی لفظاں توں بنے جیویں، آہوچشماں، آسمان تے چڑھاوون، امیدواری، بازی جتن، بازی لاوون، بازی ہارن، بخت کنارہ کرن، بے در کرن، پیدا کرن، خاک ہووون، فیض بخش، گردغبار، تیرکمان، پشت پناہ، تخت ہزارہ، خویش قبیلہ، وہم گمان، پیر پیغمبر، پیر فقیر، آتش دادریا، زلفاں دے پیچ، لعلوں دے ونجارے، نظر دے تیر، وانگ سیخ کباب وغیرہ۔

سہ ایہہ کہ پنجابی زبان اتے فارسی دے ڈھیر اثرات نیں جہناں دے مطالعے دی چوکی لوڑاے۔ پنجابی دا

علاقائی ادب اینا غنی اے کہ ایس نوں دنیا دے ترقی یافتہ ادباں دے سامنے فخریہ پیش کیتا جاسکدا اے جہدا اک رستہ

پنجابی زبان اتے فارسی دے اثرات دے تحت پنجابی تے فارسی شاعراں تے نثر نگاراں دا موازنہ اے تاں جے علاقائی

ادب نوں بین الاقوامی علمی تے ادبی حلقیاں نوں جانو کروایا جاسکے۔

حوالے

- 1- تفصیلی، محمود، روابط ہندو ایران، تہران: 1938ء، ص 57
- 2- احمد، ظہور الدین، تاریخ ادب فارسی در پاکستان، ترجمہ و تفسیر و تدوین شاہد چوہدری، تہران: پڑوشکاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی، 1385ھ-ش، ص 17
- 3- بلعمی، علی بن محمد، تاریخ بلعمی، تہران: انتشارات برگ، 1311ھ-ش، ص 1099
- 4- رازی، فیروز الدین، فرہنگ نامہ جدید فارسی، لاہور: مقدمہ، 1952ء
- 5- جاوید، انعام الحق، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1977ء، ص 26
- 6- سستی، طارق شاہد، ہسٹری آف پنجابی لٹریچر، سی ایل نارنگ، لاہور: شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، ص 2
- 7- محمد بخش، میاں ۳ سیف الملوک، مرتبہ اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز پبلشرز، 1984ء، ص 11
- 8- محمد بخش، میاں، سیف الملوک، مرتبہ اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز پبلشرز، 1984ء، ص 11
- 9- سعدی، مصلح الدین عبداللہ، کلیات سعدی، بہ اہتمام محمد علی فروغی، انتشارات امیر کبیر، تہران: بوستان، 1367ھ۔
ش، ص 203
- 10- سستی، طارق شاہد؛ ہسٹری آف پنجابی لٹریچر، سی ایل نارنگ، لاہور: شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، ص 5
- 11- جاوید، انعام الحق، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1977ء، ص 36

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June. 2018, PP 77-86

☆ ڈاکٹر ظہیر وٹو

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2018ء، مسلسل شماره 5

رناں، بھونیس تے گھوڑیاں: متھاسی ویروا

Abstract

Language is the sole tool that supplies meaning to our consciousness. Whether we accept the Essentialist approach of Aristotle or switch to the structuralist approach of Saussure we can not deny this pivotal service of language to human existence. However there are subtle yet significant differences between the two approaches on the above cited realm of Socio-Cultural fabric. The present study is an attempt to bring into light the contradictory consequences of the two approaches on the above cited realm in which the human existence is embedded. Not only this, the effort has also been made to trace the differences in the attitudes of the intruders (British Colonizers) and the local people of Punjab by making an appeal to the two theories mentioned above. By using the second order

signification as advocated by Roland Barthes especially in his text *Myth and Meaning*. It has been established that the attitude of the local Punjabi people was justified related to the matters of Turban and Horse sharing and the colonizers were simply manipulating the centrality of these things owing to their Essentialist adherence.

’رناں، بھونئیں تے گھوڑیاں ونڈ کسے نہ دتیاں ہوندىاں بت دے وچ ساہ سلامی‘ (1) ڈھولے دا ایہہ کڑا بار وچ اٹھاراں سوستونجا دی جنگ آزادی دی روح ہے۔ ایس جنگ کارن کئی ہاں، جیہڑے 57-1849 تائیں کمپنی دے وسیب، ریتاں دی ناسمجھی تے آپدے لو بھرتوں بنے۔ جیہناں وچ غلط لینڈ سٹیٹمنٹ راہیں کسان دا کباڑا، پنجابی فوج نوں نہتھا کرن، کرڑے تے وسیب ورو دھ قانوناں دا بنن، مذہباں وچ پیراڑاؤن، ریتاں رسماں دا توڑن تے جبری بھرتی ورگے چالے ہاں۔ ڈھکھدی تے تیل دا کم رائے احمد خان کھول دے ڈیرے وچوں اوہناں دے مرشد فتح شاہ دی گھوڑی پھدن نے کیتا جس توں سارے قبیلے اکٹھے ہو کمپنی ورو دھ نا بری کر دیاں بہادر شاہ ظفر نال موڈھا جوڑ کھلوتے:

”کال بلیدی نارد دیوے دہائی

امیر کے دٹواں توں گھس گئیاں گھوڑیاں، جیہناں رل کے صلاح پکائی

آئی فتح شاہ دی گھوڑی، جیس سستی کل جگائی“ (2)

تے

”کال بلیدی نارد چا پڑھی اے بانی

انگریز برکلی آہندا اے، رائے احمد دیوے گھوڑیاں، تیری لندنوں لکھ لیاوساں نیک نامی

رائے احمد: رناں بھونئیں تے گھوڑیاں ونڈ کسے نہ دتیاں، ہوندىاں بت دے وچ ساہ سلامی“ (3)

بار دے وسیب تے ریتاں توں ناسمجھی کارن کئی سوجھواناں نوں ایہہ بھلیکھا پیا جو بار وچ اسی گھوڑیاں دے پھد بجن

توں لڑے ہاں۔ بولی علامتاں نال بندی ہے تے علامتاں وسیب وچوں پھٹدیاں ہن۔ بولی تے وسیب دی بت سماج تے

وسنی کاں دی سیہان ہوندی ہے۔ ایس کڑے وچ ترائے علامتاں ورتچیاں ہن۔ رناں، بھوئیں تے گھوڑیاں۔ سوجھوان جسے گھوڑی نوں ویکھدے ہن تاں اوہناں دی سوجھاک جنورتوں اگے نہیں ودھدی جس دا کارن بار دے وسیب توں انجان ہونا ہے۔ بار وچ گھوڑی اک جنورتوں ودھ متھ دی شکل وچ موجود ہے جس دی سمجھ سماجی روایاں تے وسیب نال جڑت توں ہی آسکدی ہے۔

ارسطو دے آکھن موجب کسے وی شے دے دو کچھ ہوندے ہن۔ اوس داعرق (Essence) تے دوآ اوس دا عرض (Matter)۔ عرق اوس دی تعریف ہوندا ہے اوہ کدے بدل نہیں سکدا۔ تعریف ہی شے نوں بناندی ہے۔ تعریف بدلایاں شے اوہ نہیں رہ جاندی۔ جیویں بندے داعرق اوس دا شعور ہے تے اوس داعرض (Matter) جسم حیوانی۔ عرض کئی شکلاں بدل سکدا ہے جیویں بال پئے توں جوانی تے بڑھپایاں شکل صورت، رنگ ڈھنگ وچ وکھرا ہونا۔ معذوری وی شکل بدل سکدی پر عرق (Essence) دے کارن رہسی اوہ انسان ہی۔ ایس طرح ارسطو موجب ہر شے دی اک تعریف ہو سکدی ہے جو کہ ہر سماج وچ اوہ ہی رہسی بدلے نہ، کیوں جے عرق بدلے جیواناں شے اوہ رہسی ہی نہ۔

“Not to have one meaning is to have no meaning,
and if word have no meaning our reasoning with
one another, & indeed with ourselves has been
annihilated”.(4)

سوسیر (Saussure) ایس گل دی نندیا کردا ہے اوس موجب کسے وی لفظ دی تعریف اوس ویلے دے سماج مطابق ہوندی ہے۔ ایس لئی تعریف بدل سکدی ہے تے اکو لفظ کئی معنیاں وچ ورتیا جاسکدا ہے۔ سماج لفظاں نوں آپدی سماجی سُر تے راہیں نوں معنے دیندا ہے۔ Saussure موجب:

“The bond between the signifier and signified is
arbitrary. since i mean by sign the whole that
results from the associating of the signifier with the
signified, i can simply say: the linguistic sign is
arbitrary”.(5)

اِسہ مکھ رکھیے تاں لفظ ”گھوڑی“ پنجابی وسیب وچ کئی معنیاں وچ ورتیا جاندا۔ جیویں: گھوڑی (جنور)، پوڑی، سیویاں وٹن آلی مشین، گھڑوئی۔ ایویں اک مثال سرخ رنگ دی ہے۔ پیار، ایسبولنس دی بتی دا مطلب، راہ دیون، نظریاتی پکھوں سرخ رنگ، ترقی پسندی تے پنجابی کلاسیکی شاعری وچ، میل، خوشی تے سالو دے معنیاں وچ ورتیا جاندا ہے۔ کوئی لفظ یاں سماجی روڈیہ اصل وچ اج دے نال نال آپدے پکھو کڑ نال وی جو یا ہوندا اے۔ جیہیں دی جوت وچ وڈا ہتھ وسیب دی مادری بولی دا ہوندا ہے۔ ایس نوں پکھو کڑ توں وکھرا کدے وی نہیں کیتا جاسکدا۔ سوسیر لکھدے ہن:

“Speech always implies both an established system and an evolution; at every moment it is an existing institution and a product of the past. To distinguish between the system and its history, between what it is and what it was, seems very simple at first glance; actually the two things are so closely related that we can scarcely keep them apart”.(6)

جو بولی دھرتی تے وسیب نال جڑی ہوندی ہے، جے دھرتی دی بولی بدلے تاں اوس سماج دے بیانیے دیاں جڑھاں وڈھیاں جانداں ہن جیہیں توں لفظاں دے مطلب بدل جاندا ہے۔ جے اوسطو دی گل کہ لفظ دی تعریف اوس دا عرق ہوندا ہے، سچ متھیے تاں بولی بدلن نال اصل نوں کوئی فرق نہیں پینا چاہیدا پر اتھے تال گل ہی ہور دی ہور ہو جاندا ہے۔ جیویں لفظاں دی ورتوں پکھے دماغ وچ کوئی تصور ہوندا ہے ایویں ہی سماج وچ کیتے کماں پکھے وی اک تصور ہوندا ہے جیہڑا اوس وسیب وچ ہی سمجھیا جاسکدا ہے۔ بولی دی ساخت و رنگی ہی سماجی روڈیاں دی ساخت ہوندی ہے۔ بولی دی طرح ہی سماجی روڈیاں وچ signifier تے signified ہوندا ہے ہن۔ ایس لئی کسے وی سماجی روڈیے نوں اوس سماج دی مادری بولی راہیں ای سمجھیا جاسکدا ہے۔ بولی اکا اک بندے دی گل دوئے تاں اپڑاون ای نہیں ہوندی سگوں بولی پکھے اوس سماج دا رہن سہن، وسیب، تواریخ، فلسفہ، نفسیات سگوں سارے علم ہوندا ہے ہن۔ بولی لفظاں تے علامتاں راہیں بندی تے لفظ تے علامتاں اوس سماج دیاں متھاسی کہانیاں چوں پھٹدے ہن۔ رولاں بارٹھ (Roland Barthes) لکھدے ہن:

“Myth is a type of speech”.(7)

اوہناں دے آکھن موجب متھ بولی چوں لفظی معنے کڈھ کے سماجی جڑت وچوں لئے ہوئے ہور معنے بھر دیندی

ہے۔ جیہڑا کہ اک تواریخی سچ ہوندا ہے:

“Myth is a language robbery”.(8)

“Myth is a speech stolen and restoled”.(9)

ایس گل نوں منکھ رکھدیاں لفظ گھوڑی تے اوس دا متھاسی تصور کجھ ارنج ہے:

signifier گھوڑی 1-1	signified جنور 1-2	
sign گھوڑی 1-3 signifier گھوڑی 2-1		concept signifier عزت 2-2
sign گھوڑی 2-3		

وسیب توں ٹیٹا بندہ جسے لفظ گھوڑی سندا ہے تاں اوس دے ذہن وچ اک جنوردی شکل اُبھردی (1-2)، جیہیں نوں اوہ (1-3) موجب گھوڑی ہی سمجھدا ہے۔ پر جسے وسیب نال جڑے بندے دے کنیں لفظ گھوڑی پینداتے اوہ ایس اکھر دے متھاسی معنے عزت (2-2) دے سمجھدا ہے۔ تے جسے اوس دے کنیں لفظ عزت پینداتے عزت دے دو جے تصور اں نال گھوڑی وی ذہن وچ آوندی ہے۔ ایس طرح رولاں بار تھ موجب متھ لفظ وچ اوس سماج دے متھاسی معنے بھر دیندی ہے۔ جس نوں مادری بولی دے نال نال وسیب نال جڑیا بندہ ہی سمجھداتے گل دی روح تیکر اپڑسکدا ہے۔ پنجاب دیاں بار اں وچ جیہناں قبیلیاں وچ گوڑھا سنگ ہوندا ہانیا اوتھے آپس وچ رشتے کر لے جاندا ہان تے جتھے ساک لین دین نہ ہا ہوسکدا اوتھے سنگ بھاون دے دو ڈھنگ ہان اک پگاں وٹاون تے دو آ گھوڑیاں سانجھیاں کرن۔ ایہناں دے تواریخ وچ کئی ثبوت ہن۔ پنجابیاں کان گھوڑی دا آدر وی ساک جتا ہی ہاتے اج توڑی ایہہ ریتاں دکھالی دیندیاں ہن۔ لوک ریت

موجب رائے احمد خان کھرل تے راجا رنجیت سنگھ پگ وٹ بھراہان۔ کئی لوک کہانیاں ایس داہنگارا بھردیاں ہن۔

”عملداری راجا رنجیت سنگھ دی ہوئی ہے۔ رنجیت سنگھ تے احمد خان دی پگ

ہوئی ہے۔“ (10)

نسوانیاں ویاہواں تے گائیں ذبح کیتیاں ہان۔ جس توں اوہناں دے بندے ڈھکیج گئے ہان۔ رائے احمد خان اگے ترلا
لیو نہیں تاں اوس ساری جیل ہی چھڈا گھتی۔ راجا رنجیت سنگھ چٹی منگی تاں رانی چنداں کولوں لے پیسے اگے دھرے کہ گھر سانجھے ہون
تاں پیسے کدوں وٹڈے ہوندے۔ ڈھولیاں وچ ایس گل ول اشارہ تھان تھان ملدا ہے:

کال بلیندی نارد کیتیاں وائیاں

رائے احمد نوں ڈھکاں یاد کریندیاں ہین،

ہک واریں پھیرا ماریں ڈیک راوی دے سائیاں (1 1)

مہر بشیر احمد فتیانہ اٹھاراں سو ستونجا وچ بار دے قبیلیاں دی جنگ بارے گل کردیاں دسدے نیں:

”جیوے کیاں تے کمالیے آکیاں کھراں انگریز لاٹ نوں ایہہ آکھیا ہا کہ ایہناں کول

کانیاں گھوڑیاں مشہور ہن۔ جیہڑیاں راء احمد خان کھرل تے مہر مراد فتیانے کیاں

ساجھیاں ہن۔ ایہناں دے کولوں تسیں گھوڑیاں منگو، اگر تاں اوہ تہا نوں گھوڑیاں دے

دیون تاں سجھیاں جے اوہ تہا ڈی بادشاہی قبول کردے ہن۔“ (12).

مہر رب نواز و بہنیوال دے آکھن موجب:

”اساڈے دادے مہر موکھے و بہنیوال تے باہلک وٹوکیاں گھوڑیاں ساجھیاں

ہان تے کھراں تے فتیانیاں کیاں۔ انگریز نوں گھوڑیاں چاہیدیاں ہان تے

اساڈے دادے و بہر گئے۔“ (13)

اصل وچ جنگ آزادی توں پہلاں ہی رنجیت سنگھ دے ویلے کمپنی دے عہدے داراں پنجاب وچ سروے کیتے ہان۔

افغان جنگاں ویلے ایٹھوں دی لوکائی نال واہ ورتن توں ایہناں دیاں رسماں ریتاں تے جیون چالیاں توں جانو ہان۔ بار وچ

گھوڑی دے متھاسی معیاں نوں جاندیاں ہی گوریاں ایہناں دی اکھ نوں میلا کرن دے رچھ ورتے ہان۔ وسیب نالوں ٹیا

بندہ ہی غلام ہو سکدا ہا۔ گوریاں نوں ایہہ سمجھ ہائی جو ایہناں نوں غلام بنانا تاں وسیب تے بولی نالوں توڑنا پچھی۔ بارواسیاں آپدی متھنوں اکھ ہی جانیا تے نابہ ہو گئے۔ جنگ آزادی دے سورمے نادر شاہ قریشی دے پڑپوترے گل کردیاں دسدے نیں:

”اوہنوں (انگریز افسر) پتہ ہا، ایہناں نال نہ میں رشتہ داری کر سکنا نہ ایہناں پگڑیاں وٹاویناں ہن۔ اوہنوں پتہ ہا کہ ایہناں کول گھوڑیاں دی ہک نسل ہے احمد خان کول، مورنیاں اوہناں نوں سد دے ہاں۔ اوس آکھیا، تسیں مینوں گھوڑی دیو اده تے، تہاڈا میرا سیر ہو جاسی تے میں تہاںوں انگلستان چوں اچھی نسل دے گھوڑے منگوا دینا اوہ تسیں رکھیاے۔ مقصد اودہا ہا کہ ایہناں بندیاں نوں میں نزدیک کراں۔ ایہناں آکھیا، ”صاحب! اوہوں اوہناں گھوڑیاں تے اسیں وی چڑھیے تے توں وی، اسان ایہہ کوئی نہیوں کرنی۔“ (14)

ڈھولے وچ دوجی علامت ”رن“ سوانی دی ہے۔ ایہہ علامت وی نویں دیہار راہیں آپدے متھاسی معنیاں توں ٹٹ رہی ہے۔ پہلے آرڈر وچ ایہہ اک جنسی پچھان دے معنیاں وچ ہی آوندی پر متھ لفظ معنے چرا اوس نوں غیرت تے عزت دے معنیاں وچ لے جاندی ہے۔

signifier رن 1-1	signified جنسی پچھان 1-2
رن sign 1-3 رن signifier 2-1	concept signifier عزت 2-2
رن sign 2-3	

پنجاب وچ مڈھ قدیم توں ای سوانی دا آرڈر ہیر ہا۔ جس داناس کلوئیل ویلے مالکی دی مل نال وجیا۔ باروچ قتلان

دے ویروچ دھی دھیان دا بو ہے آجاون ویر بھلا دیندا ہے۔ دھی یاں قرآن دامیلا اکو جیہا ہی نیا جاندا ہا۔ بو ہے آئی دھی دے سر چھٹی کرا ٹوریا جاندا ہا۔ کمپنی راج وچ ایس متھ نوں وی ہتھ پایا گیا۔ ٹیکس نہ بھرے جان توں لکھو بیلی وچوں جو سہ قبیلے نے کمپنی دے کرندیاں توں تنگ آنا بری کیتی جیہیں توں سپاہیاں دھاڑ کیتی تاں لوکا کئی دریا پار کر بہا و پور ریاست وگ گئے۔ گوریاں پنڈ وچوں مال ڈنگر دے نال نال سوانیاں نوں پھدھ جیل وچ ڈھک دتا۔ جس توں بار و اسی نموشی توں آپ ہی پیش ہو گئے ہان۔ جنگ منگن پچھوں وی انگریزاں سوانیاں نوں پھدن آلا گھٹیا چالا ہی ورتیا جیہیں توں نا بر کمپنی موہرے پیش ہوئے ہان۔

”انگریزاں نے حکم دتا کہ لیہناں دیاں عورتاں پکڑ لو۔ جیہیں ایلے اوہناں عورتاں

دا حکم دتا تاں ایہہ پیش ہو گئے۔“ (15)

ڈھولے وچ تیجی علامت ”بھوئیں“ دھرتی دی ہے۔ جیہیں دا آدر پنجا بیاں لئی ماں جیہا ہے۔ پیو دادے توں بھوئیں واہ رزق کماون وچ برکت سمجھی جاندی ہا۔ اک اکھان ہے۔

اُتم کھیتی مدھم و پار کھد چا کری (16)

signifier بھوئیں 1-1	signified مالکی، جائیداد 1-2
sign بھوئیں 1-3	concept signifier ہوند، پڑھیاں نال جڑت 2-2
signifier بھوئیں 2-1	
sign بھوئیں 2-3	

پشلیاں ونگیاں وانگ ہی ’بھوئیں‘ دی علامت وی وسیب نال جڑی متھ راہیں آپدے معنے بدل لیندی ہے تے اُکا جائیداد ہی نہیں رہندی وجود روح دا حصہ بن ویندی ہے۔ جیہیں نے کدے وی دھرتی وچن داناں لیا اوس نوں سماج نے قبولیا

نہ۔ ساری لوکائی دُھر دُھر کریندی ہائی۔ ایسٹ انڈیا کمپنی دی غلط لینڈ سٹیٹمنٹ تے ٹیکساں دے بھارنال لوکاں نوں آپدیاں بھونیں چھڈنیاں پیاں۔ ایس دا دکھ اوہ پنجابی ہی دس سکدا ہے جیہیں دے پیر دھرتی نال جڑے ہون۔ ارج وی مارکیٹ بدلن نال وراثتی دھرتی بھاون کوڈیاں مل وی ہووے، ویج کالونیاں تے شاپنگ سینٹراں ویج بدلن اوہناں نوں بھیڑ ہی لگدا ہے۔ نویں زمانے ویج گھاٹے دے سودے اُکا آپدی ریت نال جڑن تے متھنوں معتبر جانن تے ہی کیتی بیٹھے ہن۔ وسیب نال موہ و سنیک دا ہی ہوندا، جیہیں کوئی رُکھ لایا ہووے، اوس نال پینگھاں جھوٹیاں ہون، اوس دی چھاونیں دُکھ سکھ ہنڈائے ہوون اوس لئی اوہ رُکھ آپدے مایاں ورگا ہی ہوندا ہے، صرف اک لکڑ نہیں جیہیں نوں ٹمبر مارکیٹ ویج دتا جاوے۔

اصل ویج ڈھولے دا ایہہ کڑا رناں بھونیں تے گھوڑیاں ونڈ کسے نہ دتیاں ہوندىاں بت دے ویج ساہ سلامی، اک کڑا ہی نہیں سگوں بارو اسیاں دا جیون ہے۔ کمپنی سرکار نوں ایس گل دا پتہ ہا جیہیں لئی گوریاں پنجاب تے مل ماردیاں ہی لوکائی چوں چونویں بندیاں نال یاری گڈھن دی کیتی۔ وپاری دماغ دے ہتھ تلوار ہائی۔ مغل ویلے دیاں عملداریاں دی کمپنی سرکار نال وفا داری آزماون کان دیسی لوکائی دی نفسیات نوں متاریا گیا۔ غلام ویج انکھ اوہناں دے وارے ہووی نہیں ہاسکدی۔ انکھ نوں میلا کرن لئی کئی رچھورتے گئے۔ گھوڑی، سوانی تے دھرتی پنجابی داماں تے انکھ ہا جیہیں تے پنجابی چپ کر جان دے تے غلامی دا پٹا پاون کیہڑا دکھا ہا ایہناں دے گل ویج۔ پر پنجابیاں نوں آپدی انکھ، آزادی تے ریتاں دے بدلے جان دیون سوکھا ہاتے اوہناں ہمیش جیون دا راہ ہی چھیا۔

حوالے

- 1- اعجاز، اے ڈی، کال بلیندی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1983ء، ص 130
- 2- اعجاز، اے ڈی، ص 129
- 3- اعجاز، اے ڈی، ص 130
- 4- MCKeon, Richard, ed. The basic works of Aristotle. New Yourk: Modern Library, 2001. P.1006-b9

- 5- Saussure, Ferdinand De. Course In General linguistics. Edt. Charles Bally, Albert Sechehaye. New Yourk: Philosophical Libarary,1959, P.67
- 6- Saussure, Ferdinand De, P.8
- 7- Roland Barthes. Mythologies. Edt. Annette Lavers. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1991, P. 109
- 8- Roland Barthes, P. 133
- 9- Roland Barthes, P. 131
- 10- سعید بھٹا، نابیر کہانی، لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2005ء، ص 82
- 11- اعجاز، اے ڈی، ص 137
- 12- مہر بشیر فتیانہ، گل بات، گڑھ فتیانہ: تحصیل تاندلیا نوالہ، ضلع فیصل آباد
- 13- مہر رب نواز ویہ نوال، گل بات، موکھ دے احاطے، تحصیل تاندلیا نوالہ، ضلع فیصل آباد
- 14- ظہور شاہ قریشی، گل بات، پنڈی شیخ موسیٰ، تحصیل تاندلیا نوالہ، ضلع فیصل آباد
- 15- مہر بشیر فتیانہ، گل بات
- 16- حاجی میاں محمد اسلم وٹو، گل بات، چک ناصر کے، تحصیل دیہ پالپور، ضلع اوکاڑہ

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June. 2018, PP 87-96

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2018ء، مسلسل شماره 5

☆ انعام الرحمن صفدر

میاں محمد بخش دی سیف الملوک وچ تصوف

Abstract

The present article illustrates the philosophy of MARD-E-KAMIL in the tale "SAIF-UL-MULOOK" written by the great Punjabi Sufi Poet Mian Muhammad Bakhsh. Mian Muhammad Bakhsh was master of the language and a poet with perfection. The tale "SAIF-UL-MULOOK" is written in the form of MASNAVI, in which Divine Love is described through Mundane Love. The character of Prince "SAIF-UL-MULOOK" is an example of MARD-E-KAMIL who liberates the fairy BADEE-UL-JAMAL from the prison of a monster. In this tale, the fairy is a symbol of Divine Love while the monster is a symbol of carnal desires. Mian Muhammad Bakhsh has described the qualities that a MARD-E-KAMIL should possess to achieve the Divine Love.

پنجابی صوفی شاعراں وچوں میاں محمد بخش ایسی صوفی شاعر سن جہناں رب سونہ دی ازلی حقیقت تے بندے دی رب نال جڑت نوں لوکائی تیک اپڑان لئی عشق حقیقی دیاں رمزاں نوں مجازی اکھراں راہیں بیان لئی قصہ ”سیف الملوک“ رچیا۔ قصہ ”سیف الملوک“ مثنوی دی ہیئت وچ لکھیا گیا اے۔ جہدے وچ کردار سیف الملوک، مرد کامل تے پری بدلیج الجمال ازلی حقیقت ربی عشق دی علامت دے طور تے پیش کیتے گئے نیں۔ دسیا گیا اے کہ کنج سیف الملوک نے ہمت تے آدم نال پری بدلیج الجمال نوں دیودی قید توں آزاد کرایا۔ اتھے دیوانسانی نفس دی علامت بنا کے پیش کیتا گیا اے۔ ایس نوں میاں محمد بخش نے داستان دے مڈھ وچ دتے شعر راہیں بیان کیتا اے۔

بات مجازی رمز حقانی ون وناں دی کاٹھی

سفرالعشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لاٹھی (1)

میاں محمد بخش درویش صفت انسان تے قادر الکلام صوفی شاعر سن۔ ایس لئی اوہناں اپنے شعراں راہیں جتھے عام لوکائی نوں حیاتی دیاں انمٹ سچائیاں بارے جانکاری دتی سگوں اوہناں عشق حقیقی دیاں راہواں اتے ٹرن والیاں دی وی پیر پیر اتے راہنمائی کیتی اے۔ اوہناں ساریاں منزلاں نوں نکھیڑ کے بیان کیتا اے جیہناں وچوں اک صوفی نوں لنگھنا پیندا اے طلب، جستجو، عشق، معرفت، استغناء، حیرت تے توحید ورگے اہم تے مشکل موضوعاں نوں اپنی شاعری دا حصہ بنایا۔ انج ایہناں ساریاں منزلاں توں کامیابی نال لنگھن والے نوں مرد کامل آکھیا اے۔ جتھوں تیک لفظ ’کامل‘ دے لغوی معنی دا تعلق اے ایس حوالے نال ’فرہنگ آصفیہ‘ وچ انج دس پائی گئی اے۔

”کامل (ع) صفت (1) پورا، تمام، سب، سارا، کُل، جملہ، سموچا، ثابت، درست، (2) ماہر، استاد، فن، بڑا بھاری، کاریگر پُرفن، پرہیز، (3) عارف، پہنچا ہوا، خدا رسیدہ، عالم، معتبر، پکا، مضبوط۔“ (2)

میاں صاحب دے مرد کامل دا فلسفہ کثیر الجہت اے۔ اک انسان نوں دنیاوی، سماجی تے دنیوی معاملیاں وچ کنج حوصلہ، صبر تے جوامر دی نال کم لینا چاہیدا اے۔ میاں صاحب کول مرد کامل دی اک وجہ تسمیہ ایہ وی اے کہ اوس ویلے جموں کشمیر تے آزاد کشمیر دے خراب حالاتاں پاروں اتھوں دی لوکائی لئی اک اچھا کردار تمثیلی روپ وچ پیش کیتا جیہڑا ہر قسم دیاں اوکڑاں دا مقابلہ کر دیاں اپنی منزل نوں کامیابی نال حاصل کر لوے۔ میاں محمد بخش نے ’مرد کامل‘ نوں اپنی داستان سیف الملوک دے روپ وچ پیش کیتا اے۔ میاں صاحب دی ایس فکر نوں صوفیاں دی زہد، ریاضت،

مجاہدہ، نفس تے قابو پان تے دنیا دی بے ثباتی ورگے فلسفے نال جوڑیا جاسکدا اے۔ جیہدے نال ربی عشق دے چاہیوان راہ دیاں اوکڑاں نوں سینے نال لاندے اوہناں وچوں لنگھ کے کاملیت دی پوڑھی تے چڑھدے لگے گئے۔ میاں محمد بخشؒ توں پہلاں فارسی دے مشہور شاعر مولانا جلال الدین رومی کول وی اک مکمل تے کامیاب بھرواں فلسفہ ملدا اے۔ جہدا پرچھاواں میاں صاحب دے مردِ کامل وچ دکھالی دیندا اے۔ کیوں جے میاں صاحب دے وڈے بھرا بہاول بخش اوہناں نوں مثنوی مولانا روم دے مطلب سمجھواندے سن۔ آکھیا جاسکدا اے کہ شاید میاں صاحب نے مردِ کامل نوں مولانا روم توں ای اخذ کیتا ہووے۔ مولانا رومی دے کجھ ہور شعراں وچ جیہڑے کہ ’کلیات شمس تبریز‘ وچ موجود نیں بڑے پُر تاثیر انداز وچ مردِ کامل دا تصور دسد اے۔

دی شیخ با چراغِ ہمی گشت گردِ شہر
کز دیو و دد ملولم و اناسم آرزوست
زین ہمرہان ست عناصر دلم گرفت
شیر خدا و رستم دستام آرزوست
گفتند یافت می نشود جستہ ایم ما

گفت آنک یافت می نشود آنم آرزوست (3)

میاں محمد بخشؒ توں بعد آون والے شاعر اں وچ ایہو کامل شخصیت برصغیر دے شاعر مشرق علامہ محمد اقبال کول مردِ مومن وچ دکھالی دیندی اے۔ میاں محمد بخش دے مردِ کامل دا فلسفہ ذاتِ حق دی محبت تے اوکڑاں نوں برداشت کر کے یقینِ کامل ول پریردا اے۔ صوفیا دے نیڑے عشق اوہ اُچا مقام اے جتھے مذہب تے ملت دا تصور خدا دی ذاتِ قرار پاندی اے۔ جدوں عاشق عشق دے بلند ترین مقام اُتے اُپر جاندا اے، فیراوس نوں ہر پاسے ہر تھاں محبوب دے حُسن دے جلوے ای دسدے نیں۔ اوس نوں اپنے اندر محبوب ای محبوب دکھالی دیندا اے۔ مردِ کامل داربِ نال عشق ای اوس نوں کاملیت دی پوڑھی چاڑھدا اے۔ مردِ کامل عشق دے جذبے نوں منوں نہیں وسار سکدا۔ ایس دنیا دے وجود دی بنیاد ای عشق دے جذبے اُتے اُسردی دکھالی دیندی اے۔ جے کائنات وچوں ہمت تے عشق دے جذبے مک جان فیہر ہر پاسے خود غرضی تے خوف دے پہرے دار دین گے۔ خاک کی دھرتی تے دل دی دھرتی صرف ربی نور تے حضرت محمد ﷺ دے

ذکر تے اوہناں دے افکار نوں سمجھن تے اوہناں تے عمل پیرا ہون نال ای جگمگ سکدی اے۔ میاں صاحب کول ایہو جذبہ نمایاں دکھالی دیندا اے۔ اوہ کامل لوکاں وچ عشق دے وصف پاروں اوہناں نوں خاص سمجھدے سن۔ عشق پاروں توحید دا پرچار کردے تے محبوب دی دید نال اپنے من اندر سکون محسوس کردے۔ اپنے محبوب نوں اپنے اندر دیکھدے نیں۔ صرف اوہدی آواز نوں سُن تے سمجھ کے کاملیت دی پوڑھی تے چڑھن توں کچھ نہیں ہٹدے لکھدے نیں:

کامل عشق خدایا بخش غیر دلوں مکھ موڑاں

ہو جاناں ہو نکاں ہو اکھاں لوڑاں (4)

کامل عشق دی بدولت بندہ رب دے نیڑے ہو جاندا اے۔ دنیا تے آخرت دیاں اوکڑاں نال لڑنا سکھدا اے۔ جیہدے نال طلب تے جستجو دا جذبہ ہو رنکھڑ جاندا اے۔ میاں صاحب مرد کامل نوں علم دی منزل ول سوہنے ڈھنگ نال لے جاندا اے۔ کیوں جے عشق دیاں رمزاں تے خداں نوں جان لئی علم دے سمندر وچ غوطے لانے پیندے نیں۔ عشق حقیقی دی راہ دا پاندھی علم پاروں کائنات دے لگے رازاں نوں اوہناں نشانیاں وچ لہندا اے۔ جیویں سیف الملوک علم دی بنیاد تے پری بدیع الجمال نوں ملن دے سفر نوں اوکھا ہون دے باوجود سوکھا بنا دیندا اے۔ ایہہ علم ای کاملیت دے رازاں توں محرم ہون دا دل سکھاندا اے۔ ظاہری دی تھاں باطنی علم والی اکھ کھلے تے کجھ نظریں پیندا اے۔ علم انسان نوں اشرف المخلوقات دے درجے تیک اپڑاندا اے تے حیواناں توں دکھ کردا اے۔ میاں صاحب لکھدے نیں:

شہزادے نوں دے دلا سے ہتھ سرے تے پھیرے

کہندا بیٹا علم پڑھیں تاں واہ نصیب تیرے

پڑھنا علم ضرور بندے نوں کیتا فرض الہی

کر دا علم دل نوں روشن ہوندی دُور سیاہی

جیوں سورج وچ نور توں ہی علم روے وچ جانے

نورے باجھوں سورج پتھر، آدم جنس حیوانے (5)

علم ہمیشہ عمل دا چاہیوان ہوندا اے۔ جے علم انسان دے اندر دی جہالت نوں مکانہ سکے تے فیر اوہدی مثال اوس سکے سمندر وانگ اے جیہڑا بظاہر تے بھریا اے پر اندروں خالی دکھالی دیندا اے۔ 'سیف الملوک' جستجو تے جدوجہد

دا قصہ اے۔ ایہدے کچھ شعر ہمت، ادم تے جدوجہد دا درس دیندے نیں۔ دنیا نوں تیاگ کے کلم کلے بیٹھ جان نال تے خالق نال لو لگا لینا حیاتی دا مقصد نہیں سگوں بندہ اوہناں راہواں تے ڈونگھیاں ویہناں توں لنگھن توں بعد ای سکون والی حیاتی تے ہمت نال حاصل کیتی منزل وچکار فرق کرنا سکھدا اے۔ میاں صاحب لکھدے نیں:

اوہو ہمت مرداں والی ایہو کم کریندی
 مرداں دے درٹھندے ناہیں شامت تد مریندی
 جس جائی وچ مطلب ہووے مرد پچاؤن کھلیاں
 ملن مرداں منگتیاں نوں مرداں دے درملیاں
 ہوندے بند خلاص شتابی، مرد پون جد ضامن

دھن نصیب اوہدے جس پھڑیا مرداں سندا دامن (6)

میاں صاحب نے انسان نوں اپنی حیاتی باہمت طریقے نال لنگھان دی پریرنا کیتی اے تے بندے نوں مقصد دے حصول لئی درپیش اوکڑاں نال نیڑن لئی اچھے یقین کامل دی خوبی تے وی بڑا زور دتا اے۔ میاں صاحب دا پیش کیتا کردار شہزادہ سیف الملوک ہمت تے جذبے دی علامت اے۔ اوہ اوکڑاں نوں برداشت کر کے دیواں، جناں، چڑھیلاں، زنگیاں تے سنساراں دی فوج نال کلم کلا مقابلہ کر کے اپنی منزل تیک اپڑ گیا۔ ایہ سب کچھ عزم تے یقین کامل کارن ای ہوندا اے۔ میاں صاحب نے سیف الملوک نوں اچھا مرد دکھایا اے جس اپنے نفس نوں مار کے دنیاوی نفسانی خواہشاں نوں ماردتا تے پری بدیع الجمال نوں یعنی ذات حق نوں پالیا۔

ہور درندے تے چرندے ملدے وت حسابوں
 سیف الملوک دتی نہ ڈردا مست پریم شراہوں (7)
 غوطے کھاندا مر مر جاندا پڑھدا نام الہی
 ہمت کردا باہیں تر دا تارو مرد سپاہی (8)

جیہڑا سچا مقصد تے یقین محکم لے کے ٹرے، کوئی مخلوق اوس داراہ نہیں ڈک سکدی۔ بالآخر اوہ منزل نوں پالین وچ کامیاب ہو جاندا اے۔ اوہ ویلا وی آوندا اے جدوں رب دی ذات اپنے ول آون دی راہ دسدی اے۔ جیویں پانی

سیپ دے موبہ وچ جا کے قید و بند دیاں صعبتاں برداشت کر کے گوہر بن جاندا اے۔ انج ای وحدت تے ربی عشق دے سمندر وچ ڈب کے تر جانا کاملیت دی انتہا تے اڑا دیندا اے۔ رب دی ذات بندے توں غافل نہیں۔ اوہ تے بندے ول ودھدا اے پر بندہ ای دو قدم ٹرن وچ اوکھت محسوس کردا اے، پری بدلیج الجمال دے بلان دی صورت وچ اوہ قول یاد دواندے نیں جتھے وچھوڑا مکا کے ہمیش لئی خالق نال اک مک ہو جان دی کوشش کرن دی پرینا دتی گئی اے۔ ایہناں گلاں نوں میاں صاحب نے شعراں وچ واضح کیتا اے۔ جیہڑا عامل توں کامل ہون تے حق نوں پاؤن تیکر داسفرا اے۔

میں تے آپ محبت تیری تہہ تھیں کچھ زیادہ

تائیں آپ سداواں تینوں جھبے آ شہزادہ (9)

میاں صاحب دامرد کامل قرآنی تعلیماں تے رسول ﷺ دے افکار توں وکھرائیں جا پدا۔ اوہ اپنے رب دی

رضاء وچ راضی رہندا اے۔ جیویں:

دنیا دا غم کھاوے ناہیں جو آوے سر چاوے

آخر دا کر خرچ محمد راضی ہو گھر جاوے (10)

میاں محمد بخش دے نیڑے عبادت تے ریاضت لئی علم تے عشق لازم اے۔ کیوں جے اوہدے بنا سوز تے اضطراب دی منزل دور درازے رہ جاندا اے۔ ایہناں کارن ای انسان و ہماں تے وسوسیاں توں بچیا رہندا اے تے کسے وی ڈردے بنا گا نہہ توں اگا نہہ رب دی رضاناں لگا جاندا اے۔ میاں صاحب ربی عشق دیاں سدھراں تے امید دے چائن وچ رب دے بندیاں نوں راہ وکھاندیاں لکھدے نیں رب جیہڑا اکھاں ہون دے باوجود اوہناں دیاں نظراں توں اولھے رہندا اے۔ ایس خیال نوں کھلا روں ڈھنگ نال ڈاکٹر خلیفہ عبدالکیم ہوراں دے مضمون (عشق کا تصور) وچ ویکھیا جا سکدا اے۔ لکھدے نیں:

”آخر منزل خدا سے وصال کامل ہے جس پر وجود کا کوئی تصور قابل اطلاق

نہیں۔ اس لئے صوفیاء نے اس بقا کا نام عدم رکھ دیا ہے۔ جس کے معنی اثبات

کامل نہیں نہ کہ نفی ہستی۔“ (11)

میاں صاحب راہ حق دے پاندھی دی اک خوبی سچ تے حق گوئی دی گواندے نیں، کیوں جے سچے مرد دی نگاہ

نال ای کوڑتے مکر و فریب دے جالے پل وچ لہہ جانڈے نیں۔ میاں صاحب لکھدے نیں:

اوہ خطائی میرے بھائی جو جو بات اوڈی
 جو سبھ گل سچاویں لکھی پیر سچے دی گھلی
 سچے مرد نگاہ کرم دی نام اللہ دے پاہو
 اوگنہار دے لکھ اوگن، پلا دے چھپاہو
 چہیے بھانڈے، تہیے آوازے، کیا نیویں کیا اُچے
 میں ہاں نال پلیتی بھریا سخن ہوون کد سچے
 سخن میرے چا پاک بناؤ، ہے توفیق آزاداں

چوہڑے دا پُت مومن ہوندا جاں ملدا استادان (12)

میاں صاحب نے صاحبِ کمال نوں عاجزی تے انکساری دا ول وی سکھایا اے کہ انسان نوں ہمیشہ رب دے بندیاں نال نیویں کے رہنا چاہیدا اے۔ دنیا دی مستی وچ اپنی ہستی نہیں گوانی چاہیدی۔ کسے وچ عیب تلاش کرنا، کامل مرداں دا کم ناہیں۔ میاں صاحب نے مردِ کامل وچ ہوس تے شہوت نوں اوس ٹیسی تیک نہیں اڑایا جتھے ذاتِ حقیقی تے بندے دے وچکار کوئی گنجھل پوے۔ اوہناں کول عشق تے ہوس بارے واضح فرق موجود اے۔ جیویں سیف الملوک نوں شہرِ زنان وچ مکر و فریب تے چلتے بازیاں دسیاں جتھے اوہ نفس دے گھوڑے دی واگ نوں قابو وچ رکھ کے منزل تے اڑ گیا۔ اوہ عشق نوں ازلی تے ابدی حقیقت سمجھدے نیں تے ہوس نوں وقتی عارضی تے رسوا کرن والی کیفیت جانڈے نیں۔ اوہ حرص تے ہوس نوں مردِ کامل دے پیراں پیٹھ تصور کردے نیں نہ کہ اوہدے سرتے سوار کردے نیں۔ لکھدے نیں:

حرص مجازی شہوت بازی جس اندر وچ ہوندی
 ہر اک شہوت اُجلی تک پئی طبیعت بھوندی
 جس سر سر عشق دا اوتھے، شہوت مول نہ دسدی
 جس دل حُب سخن دی اُس وچ حُب نہیں ہر کس دی
 شہوت باز مجاز حرص دے، ناز نیاز نہ جانن
 راز گواون باز نہ آون ہتھوں بازی رنجانن (13)

صبر تحمل تے درگزر اختیار کیتیاں بناں شہوت تے ہوس توں دور رہنا اوکھا اے۔ جس دل وچ سچے رب دا عشق وسدا ہوئے، او تھے دوئی دی کوئی تھاں نہیں یعنی خیر دے نال شردا وسیبا نہیں ہوسکدا۔ میاں محمد بخش نے اوہناں لوکاں دی گل کیتی اے جیہڑے تصوف تے ازلی رماں توں وانجھن۔ اوہ سچی، سدھی، سولی راہ دے پاندھیاں دے سکون دی کیفیت محسوس نہیں کرسکدے۔ جے اوہ بے عشق تے بھلکے ہوئے لوکاں دی رمز پچھان لئی ہوندی تے اج دے دور دی معاشی، سیاسی مذہبی حالت ایہی الم ناک نہ ہوندی۔ ایس کیفیت دا اظہار ایہناں لوکاں بارے میاں صاحب لکھدے نیں:

مرداں دے کوئی پچھے پوندا اوکڑ و سر ویلے
 مرد ونگارے کدی نہ ہارے وانگر شیر مریلے
 مشکل والے دے سر اُتے مرد جدوں آ پُحکا
 زاری سُن کے یاری کرسی چھوڑ نہ جاسی سکا
 دیوے کولوں مرساں ناہیں جے زندگانی میری
 ملکہ خاتون نوں چھڈ نساں کیہ جوانی میری (14)

میاں صاحب نے اپنے شعراں وچ ظاہری علماں تے عشق ول دھیان دا اندیاں اوس جذبے نوں ویکھیا اے جیہڑوں ویکھنا ہر کسے دے وس داروگ نہیں۔ اوہناں جذبیان تے صاف دلاں ول دھیان دوایا اے جیہڑاں دی جھلک انبیاء تے اولیاء کرام وچ دسدی اے۔ جہناں دی نظر چوروں قطب بنا دیندی اے۔ جس نظر نے حضرت عمر بن خطاب نوں فاروق اعظم بنایا۔ اجیہی کاملیت سچائی پاروں ای حاصل ہوندی اے۔ جیہڑے نال من دی صفائی ہو جاندی اے۔ رب تے بندے وچکار فرق مک جاندا اے۔ مرد کامل دی زبان رب دی مرضی بن جاندی اے۔ میاں محمد بخش نے راہ حق دے پاندھی نوں بھرویں کرداری شکل تے معنوی مضبوط لفاظی دے رلا نال لافانی حیثیت دے دتی۔ اوہناں مرد کامل نوں اج دے عام انسان نال جوڑ دتا اے جس راہیں عام انسان نوں خاص یعنی کامل بن دی سوجھ دتی اے۔ لکھاری دا خاصہ اے کہ اوہ ارد گرد دے وسیب توں قاری نوں سوجھا دیوے تاں جے اوس نوں فکر تے عمل دا موقع ملے۔ میاں صاحب نے بے شک مانوق الفطرت گلاں دا سہارا لیا اے پر مرکز مرد تے زنانی دے پیرائے نال رب تے بندے دی جڑت ای اُلکی اے۔ میاں صاحب نے مرد کامل دی رمز وچ اج دے انسان نوں حق سچ ول لیان دی کوشش کیتی اے جس توں انسان

بہت دور نکل چکیا اے۔ جیہڑا جیون دیاں اوکڑاں توں ڈر کے بہہ گیا جیہڑا کدی منبر تے ہوندے وعظاں نوں سُن داسی پرانج
 ربی عشق دے حسن تے پچھان توں ای وانجھیا گیا اے۔ رب دی عبادت وچ اوہنوں راضی کرن والے سجدے ہر انسان کر
 لید اے پر بے مرد کامل ورگیاں صفتاں نہ ہون تے اوہ سجدے گھٹ تے زمین نال ٹکراں بہتیاں جا پدیاں نیں۔ میاں محمد
 بخش رب دی مخلوق نال پیار کردے سن۔ اوہناں کول حیاتی دی ہر اوکڑاں نوں جرن تے اوہا سامنا کرن دا حوصلہ موجود سی۔
 ایہو نکھیڑا انسان نوں مرد کامل بنا دیا اے۔ رب نوں منن تے رب دی منن وچکار فرق نوں محسوس کرنا رب دی منن نوں ای
 کاملیت آکھیا جاندا اے۔ میاں صاحب دامر د کامل عشق حقیقی وچ ہووے یا عشق مجازی وچ ایہ دوواں صورتاں وچ لوکائی
 لئی ہمت تے اُدم دا مثالی نمونہ اے۔ میاں صاحب نے مذہبی، روحانی تے سماجی ہر حوالے نال بندے نوں منزل دے حصول
 دل ہمت، اُدم تے یقین کامل دی پریرنا دتی اے یعنی اوہ سچ مقصد تے یقین محکم لے کے ٹرے تے کوئی مخلوق اوس داراہ نہیں
 ڈک سکدی بالاخر اوہ منزل نوں پالین وچ کامیاب ہو جاندا اے۔

حوالے

- 1- میاں محمد بخش۔ سیف الملوک (مرتبہ) اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز پبلشرز، 1996ء، ص 28
- 2- احمد دہلوی، سید، مولوی، (مرتب) فرہنگ آصفیہ (جلد سوم)، لاہور: مکتبہ سہیل لمیٹڈ اردو بازار، 1898ء، ص 438
- 3- جلال الدین رومی، مولانا۔ کلیات شمس تبریز مصحح بدیع الزماں فیروز انفر، تہران: انتشارات پیام عدالت، نوبت
 چاپ سوم، 1390ھ، ص 180
- 4- میاں محمد بخش۔ سیف الملوک (مرتبہ) اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز پبلشرز، 1996ء، ص 119
- 5- اوہی، ص 52
- 6- اوہی، ص 24
- 7- اوہی، ص 115
- 8- اوہی، ص 111

- 9 اوہی، ص 80
- 10 اوہی، ص 435
- 11 خلیفہ عبدالحکیم، ڈاکٹر۔ فکرِ اقبال، لاہور بزمِ اقبال، 2 کلب روڈ،، 1992ء، ص 266
- 12 میاں محمد بخش۔ سیف الملوک (مرتبہ) اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز پبلشرز، 1996ء، ص 29
- 13 اوہی، ص 119
- 14 اوہی، ص 143

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June. 2018, PP97- 106

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2018ء، مسلسل شماره 5

☆ ڈاکٹر احمد بلال

پاکستانی سینما دا نمائندہ پنجابی مرد

Abstract

In the late 1970s and 80s, Pakistan's mainstream cinema is dominated by the Punjabi films. Urdu films were known for their social dramas and love stories; however, Punjabi films were mostly associated with the quest for revenge, depicted against the rural backdrops. The glorification of violence and revenge on the cinema screen is associated with a character; Maula Jatt, played by a superstar Sultan Rahi. Rahi emerged as a symbol of resistance and became the Robin Hood of the Pakistani suburban population. Specific typologies have been representing noblemen or anti-heroes in the popular culture across the globe; however, the Punjabi male does not fit with these particular types. This paper will observe a number of films in

Punjabi cinema to analyse the figure of Maula Jatt, and the key characteristics of Punjabi machismo associated with this character. The study of male representation in Punjabi films traces the cultural rhetoric of masculinity and will define the characteristics of machismo at a specific historical turn in the context of Pakistan.

پاکستانی سینما 1947ء وچ انگریز سامراج توں آزادی پان توں بعد پہلے دو دہاکیاں وچ اردو زبان تے ایس توں جڑے سماجی ڈرامیاں تے رومانوی کہانیاں لئی نیا جانداسی۔ اگرچہ 1970ء تے 80 دے دہاکے پنجابی فلماں دی دہم سی۔ پنجابی فلماں دیاں بہتیاں کہانیاں پینڈو وسیب وچ ہون والے تشدد تے ایس تشدد دے بدلیاں دوالے گھمدیاں سن۔ سینما سکرین تے سماجی کہانیاں دا تشدد تے تشدد دے بدلے دیاں کہانیاں وچ بدل جانا اک کردار دی کامیابی نال جڑت اے۔ ایہہ کردار ”مولا جٹ“ داسی جیہڑا پنجابی سینما دے میگا اسٹار ”سلطان راہی“ نے ادا کیتا۔ عام طور تے ایہناں فلماں دا مرکزی کردار ”مولا جٹ“ طاقت دے ہتھوں یرغمال نظام دیاں خرابیاں دے خلاف نہ صرف وچ چکدا اسی سگوس اپنے ویریاں توں بدلہ لین لئی قانون ہتھاں وچ لین توں نہ جھکدا۔ انج طاقت دا مقابلہ کرن لئی طاقت دا ای ورتاوا کیتا گیا پر پنجابی سینما دا ایہہ مرد فلمی دنیا دے مخصوص نوعیت دے کرداراں نال کسے کچھوں سانجھ نہیں رکھدا۔

”آئینہ“ (1977ء) تے ”مولا جٹ“ (1979ء) پاکستانی سینما دیاں سب توں مقبول تے پہلاں پنجاب و رہیاں وچ باکس آفس تے کامیابی دے لحاظ نال پہلی صف وچ آن والیاں فلماں نیں۔ ایہناں دوہاں فلماں دی ریلیز وچ صرف دو ورہیاں دا فرق اے۔ ایہہ دو ورہے پاکستانی سینما دے دو مختلف دوراں دی نمائندگی کردے نیں۔ ”آئینہ“ اردو فلم دے زمانہ عروج دی عکاس اے جس گروں اردو فلماں دا زوال شروع ہو گیا۔ جد کہ دو جے بنے ”مولا جٹ“ پنجابی فلماں دی کامیابی دا کارن بنی۔ ایس گروں سلور سکرین تے ایکشن تے تشدد دا راج رہیا۔ ایہہ دو ورہیاں دا فرق دو وکھو وکھ فلماں دی کامیابی پاروں معاشرے وچ کسے شدید تبدیلی دا عکاس سی۔ اصل وچ ثقافتی عوامل ایہہ سمجھن وچ مدد دیندے نیں کہ

متفقہ طور تے انساناں دے بنیادی تصور ایا ایہناں دیاں سچائیاں کسے وی معاشرے وچ کنج عمل پیرا نیں۔ ایس طرح فلم وچ دکھائے جان والے مرد دے کسب، بول چال تے احساس ایس گل دا پک نیں کہ اک سماج اپنے مرداں نوں مشترکہ طور تے کنج فرض کرے یا کنج دکھانا چاہندا اے۔ ایسے لئی فلماں دے ایہناں مردانہ کرداراں نوں حقیقت نگاری یا غیر حقیقی عنصر نال پرکھن دی تھاں ایہہ دیکھن دی لوڑ اے کہ فلماں مردنوں کنج دکھا رہیاں نیں۔ فلم ”آئینہ“ دا نوجوان اقبال تے فلم ”مولا جٹ“ دے مردانہ کردار مولا جٹ تے نوری نت اُکا دکھو دکھ قسم دی بولی، کسباں تے احساساں دے نمائندہ سن۔ ایس توں ایہہ گل متر کے سامنے آئی کہ 1977ء توں 1979ء دے وچکار لے سے سماجی تے سیاسی تبدیلیاں دا تجربہ نہ صرف پاکستانی سینما سگوں معاشرے دے چیلنجاں نوں وی سمجھن لئی ڈھیر اہمیت دا حامل اے۔

نذرا لا سلام دی فلم ”آئینہ“ دی کہانی جنوبی ایشیا دے سینما گھراں وچ کئی وار فلمائی گئی۔ اصل وچ ایس فلم دا پلاٹ اجیہا اے جیہڑا معاشرے دی طبقاتی وٹڈ نال جڑیا اے۔ اک پاسے اک امیر تے آزاد خیال ٹیٹا ”ریٹا“ تے دوجے پاسے عام وچکار لے طبقے دا خوددار گھرو ”اقبال“ ایہناں دوہاں وچکار محبت، جد کہ دوہناں دے طبقاتی فرق نے ایہناں وچکار پھٹن والی محبت، حیاتی، رشتیاں تے اثر پان پاروں فلم دی کہانی نوں دلچسپ بنا یا۔ wikipedia موجب فلم ”آئینہ“:

“Aina is a love story of two hearts and two souls but from two different social classes”.(1)

کہانی کسے وی سطح تے طبقاتی فرق دی بنیاد تے کوئی روشنی نہیں پاندی، فلم دی مختصر کتھا ایہہ اے کہ ریٹا نے اپنی محبت توں مجبور ہون پاروں اپنے توں پٹھلے طبقے دے نوجوان اقبال نال ویاہ کر لیا اے پر ماں پیو دی رضامندی نہ ہون پاروں ویلے کویلے دوواں میاں پیو وچکار لڑائیاں پین پاروں جدائی ہو گئی۔ جدائی دے سے جمن والے پترنوں ریٹا دے مایاں مویا دسیا۔ پتر پیو کول پلدا رہیا۔ پتر دے مرن دے دکھ نال ریٹا روز بروز بیمار ہوندی گئی، ڈاکٹراں دے مشورے تے اوہنوں پہاڑی علاقے گھلایا گیا جتھے اوہدے پتر دے پیو والے گیت گاؤن نال ماں اپنے بال نوں سہان لیا تے وچھڑیا ہو یا خاندان فیمل گیا۔ ”آئینہ“ پاکستانی روایتی سینما دی عکاس اے ایسے Established سینما وچ سماجی کہانی نوں موسیقی تے گیتاں دے امتزاج نال پیش کیتا گیا اے جس دا انت عموماً خوشگوار ہوندا۔ ایس فلم وچ دولت پاروں طبقاتی وٹڈ تے دکھائی گئی پر دھرم، رنگ نسل دا فرق کدھرے دکھالی نہیں دتا۔ فلم دے مرکزی کردار ریٹا (شبنم) پارسا خاندان جد کہ ہیرا اقبال

(ندیم) مسلم گھرانے نال تعلق رکھداسی پر فلم وچ کدھرے دی مذہب دا ایہہ اختلاف نہیں دسیا گیا جیہڑا ایس گل دا ثبوت اے کہ معاشرہ مختلف نظریاں تے مذہبی رجحاناں نوں کھلے دل نال قبول کیتے ہوئے اے۔ ایس فلم وچ اقبال دے کردار راہیں جدید پاکستانی نوجوان دے کردار دی عکاسی کیتی گئی جیہڑا اک پاسے مغربی تہذیب توں متاثر سی پر دوجے پاسے اپنی انا، خودداری نوں کسے قیمت داء تے نہیں لاندے۔ ایس فلم وچ ڈرامائی انداز نال اک مثالی معاشرے وچ صرف دولت نوں ای برائی قرار دتا گیا اے۔ ایہہ فلم اپنی نوعیت دی بہترین فلم دا درجہ رکھدی اے۔ فلم ”آئینہ“ بارے زخمی کانپوری لکھدے نیں:

”رومانی کہانی پر بنائی جانے والی یہ فلم ہمیشہ یاد رہے گی۔“ (2)

فلم ”آئینہ“ طبقاتی کھچ دھرو دی کہانی اے باکس آفس دی کامیابی یا کہانی تے پیشکش پکھوں ویکھیا جاوے تے پاکستانی نافذ شدہ سینما عام لوکاں دے سماجی مسئلیاں نوں موضوع بنا دے۔ سنسر پالیسی پاروں فلم معاشرے وچ نظر آن والیاں کو جھاں دیاں جڑاں تک اپڑن دی کوشش نہیں کردی پر پاکستانی فلم دی پہلی پچھان عام بندے دی حیاتی نال جڑیاں نکلیاں نکلیاں کہانیاں نال اے۔ تاریخی پکھوں ویکھیا جاوے تے پاکستان تے بھارت دا سینما انہویں صدی دے پارسی تھیٹر پاروں بنیا۔ ابراہیم ضیاء موجب:

”جب مغربی تھیٹر کی تکنیک یہاں پر رائج ہونے لگی تو پرانے اور نئے آرٹ

کے امتزاج سے ”پارسی تھیٹر“ نے جنم لیا۔“ (3)

پارسی تھیٹر وکٹورین میلو ڈرامہ (ٹانگ) نوں مقامی انداز نال پیش کردا جیہدے وچ اردو شاعری دے گانے تے ناچ بچتے لوکاں دی توجہ کھچن لئی شامل کیتے جاندے۔ پاکستانی فلم نے پارسی تھیٹر دی پیروی کرن دی تھاں مڈھ توں ای فیملی ڈرامے نوں ترجیح دتی۔ سینما سکرین تے گھریلو کہانیاں دیاں دو بنیادی وجہاں نیں۔ پہلی ایہہ کہ اردو زبان وچ افسانے دی زبردست روایت موجود اے جیہڑی اردو فلماں وچ مربوط دسدی اے۔ دوجی وڈی وجہ فلماں لئی بجٹ دی کمی اے۔ اردو ادب دیاں اوہ لکھتاں یا کہانیاں جیہڑیاں سامراجی نظام دے بنیادی ڈھانچے یعنی جاگیر داری، فوج یا ریاست دے متفقہ اداریاں نوں تنقید دا نشانہ بناندیاں سن، کدے وی وڈی سکرین دی زینت نہیں بن سکیاں۔ جس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ سینما دی سکرین تے ایہناں کہانیاں نے چودھر قائم کیتی جیہڑیاں سماجی مسئلیاں تے مبنی سن پر ایہناں مسئلیاں دے بنیادی محرکاں دی نشاندہی نہیں کردیاں سن۔ سماجی موضوع اک پاسے حکام لئی قابل قبول سن تے دوجے پاسے ایہناں موضوعاں

تے مبنی فلماں نوں ڈھیر لوک شوق نال دیکھن آندے، اجیہے موضوعاں بارے پاکستانی سینما نے دوپٹہ (1952ء)، نوکر (1955ء)، دیور بھابی، ارمان، سہیلی (1960ء) وغیرہ جیہیاں کامیاب فلماں بنائیاں۔ ایس دور دے پاکستانی فلماں دے ہیرو مثلاً سنتوش کمار، درپن یا وحید مراد یا ہندوستانی سینما وچ دلیپ کمار، راج کپور، یا دیو آنند مختلف فلماں وچ برطانوی سامراجی اسلوب دے خلاف یا متضادم نظر نہیں آندے۔ ایہہ سارے ہیرو اپنے نظام توں اول تے خوش سن، جیکر ناخوش سن تاں وی ایسے نظام اندر وسدیاں ہوئیاں اپنیاں معاشرتی قدراں توں منہ نہیں پھیر دے۔ اوہ مغربی طرز دے لیڑے لتے تے پاندے او سے انداز دی شخصیت اپنا ندے اپنی بقالی بنیادی جتن کردے۔ اجیہے ہیرو دی مثال فلم ”آئینہ“ دا اقبال سی۔ اوں ایس نظام نوں چیلنج نہیں کردا چھن اوہنوں غریب مہاتر جمیا، اوہنوں امیر ہون دا کوئی رستہ یا موقع نہیں دتا۔ اوہ ہوٹل ریشپنسٹ دی نوکری، اک موٹر سائیکل تے کرائے دے مکان وچ خوش سی۔ اوہ اپنی تیویں نوں ایسے حال وچ خوش رہن دی سدھر رکھدا سی۔ اوہنوں امیر توں امیر تر ہوندے سیٹھ طے توں ایہی گلہ سی کہ اوہ اوہنوں وی کیوں امیر ویکھنا چاہندے نیں۔ اوہ اپنے نظام توں ایس حد تک مطمئن سی کہ اوہنے اپنے ماپیاں یا خاندان دے نہ ہون دا کدی ذکر وی نہ کیا۔ اردو فلماں دے برعکس پنجابی فلماں دا ہیرو اپنی نوعیت دا منفرد مرد سی جیہڑا مولا جٹ دے کردار نال منسلک اے۔ فلماں دی کامیابی کرداروں دی کامیابی نال جڑت اے۔ ”رضا ہاشمی“ موجب:

”ستوری رائٹر کا بھی یہ فرض ہے کہ کریکٹر اس قسم کے رکھے کہ ان میں جان ہو

تا کہ اداکار اسے بخوبی نبھاسکے۔“ (4)

پنجابی فلماں دے مردانہ کردار اپنیاں نویدگلیاں خوبیاں پاروں وکھری سہان رکھدے نیں۔ ایہہ کردار مخصوص پنجابی سبھا پاروں پر تشدد (ماردھاڑ) فلماں دے ودھاتے مقبولیت دا باعث بنیا۔ فلم ”مولا جٹ“ پنجابی سینما دی اج تیکر دی سب توں وڈی بلاک بسٹر فلم ثابت ہوئی۔ ”عارف وقار“ موجب:

”سیونتر (70) دے اینڈ ٹے 79ء وچ جدوں ”مولا جٹ“ بنی تے اوہ اٹ

وازا آل ٹائم بلاک بسٹر ڈی“ (5)

ایس فلم دے ریلیز ہون توں بعد اپنی زیادہ کامیابی تے مشہوری پاروں وڈی سکرین تے تشددار رجحان ودھدا چلا گیا۔ فلم مولا جٹ دا کردار ”سلطان راہی“ نے نبھایا۔ ایس کردار دی مقبولیت نے پاکستانی سینما دے ہیروئی نویدگلی

تے نویں مردانہ پچھان بنائی۔ پنجابی فلم دا پینڈ وگھبر و تشدد، انتقام تے روایتی مردانگی نال عبارت سی۔ اوہ اک پاسے اپنے ویریاں توں بدلہ لین لئی پر جوش دسداتے دوجے پاسے اوہ زنانی لئی کسے قسم دی جذباتی لگن یا جنسی کشش توں وانجھا دکھالی دیندا۔ جد کہ زنانی اوہدے دوالے نچ نچ کے اوہنوں اپنے ول متوجہ کرن دے جتن کردی دسدی۔ پنجابی سینے دا ایہہ مرد پاکستانی، ہندوستانی یا مغربی روایتی ہیرو نال کسے وی طرحاں سانجھ نہیں رکھدا سگوں ایہہ پاکستانی سکریں دے روایتی ہیرو نوں آباد دیتی دور دے ہیرو نال رلداملد نظریں آندا۔ پنجابی سینما دا مرد اپنی رنگت، مکھڑے تے لیڑے لیتیاں پاروں مغربی وجاہت دے مرد توں اکا دکھ سی۔ سلطان راہی دا عامیانہ مکھڑا، وڈیاں وڈیاں مچھاں تے مقامی لباس یعنی دھوتی، کرتے دی چون اوہدی مقبولیت دا باعث بنی۔ اوہدا اُچے باگھے نال بولنا، ویری نوں مخاطب کرن لئی ”بڑھک“ دا انداز پنجابی سینما دی پچھان بن گیا۔ ”زاہد عکاسی“ اپنی کتاب ”سلطان راہی پاکستانی فلموں کا سلطان“ وچ لکھدے نیں:

”دراصل فلموں میں سلطان راہی کا کردار ایک حقیقی کردار بن گیا تھا اس کا کردار مظلوموں کی آواز بن گیا تھا۔ پسے ہوئے طبقے اسے اپنے جذبات کے اظہار کا ذریعہ سمجھتے تھے۔ یہ کردار ظلم اور جبر کے خلاف نفرت اور انتقام کی علامت

تھا“ (6)

فلم ”مولا جٹ“ مثبت تے منفی قوتیں وچکار ہمیش دی جنگ بارے قرآن پاک دی اک آیت نال شروع ہوندی اے۔ فلم دا مرکزی کردار مولا جٹ (سلطان راہی) جد کہ منفیت دا نمائندہ کردار نوری نت (مصطفیٰ قریشی) نے ادا کیتا۔ فلم دی مختصر کہانی موجب اک زنانی ”ماکھے نت“ توں بچن لئی سارے پنڈ والیاں توں پناہ منگدی پھر دی سی۔ ”ماکھے نت“ دے ڈر پاروں ہر کوئی چپ وٹی کھلوتا تماشیا ویکھدا، ایتھوں تیکر کہ قانون وی اکھاں بند کر لیاں۔ اوس کڑی دی عزت بچان لئی مولا جٹ دی بھر جائی اگا نہہ ودھدی۔ مولا جٹ نے کڑی دی مدد لئی ”ماکھے“ نوں کڑی نال ویاہ کرن لئی مجبور کیتا جد کہ ماکھانت اپنی حیثیت دے بل تے کڑی واپس لینا چاہندا سی۔ مولا جٹ نے اوس نوں روکن لئی اوہدے نال مقابلہ کیتا۔ کڑی نت دے جبر توں آزادی ویلے خوشی نال نچدے نچدے مرگئی۔ ماکھے نت دی بھین ”دارو“ شکست پاروں اپنے بھرا نوں مار کے آپ مولا جٹ نال مقابلے لئی گھروں نکل پئی۔ دارو دا وڈا بھرا ”نوری نت“ مولا جٹ دے مقابل آ گیا۔ انج مولا جٹ نے اوس دا غرور تکبر وی مٹی وچ رول دتا۔ ایس فلم وچ کئی کچھ بڑی اہمیت دے حامل نیں۔

جیویں فلم دے پہلے ای سین وچ اجیہے سماج دی عکاسی کیتی گئی جھدے وچ حکومتی ادارے بالکل بے اثر تے بے بس سن۔
زابد عکاسی موجب:

”ان ہی دنوں یہ فلم ریلیز ہوئی تو لوگوں نے دیکھا کہ سلطان راہی فلم میں

”نوری نت“ کو ”مولا جٹ“ کے روپ میں ناکوں چنے چبوا رہا ہے۔“ (7)

مشائق خردار دے مطابق فلم ”مولا جٹ“ اوس معاشرے دی کہانی اے جھدے وچ پولیس، عدالتاں تے حکام اعلیٰ مرداں تے زانیاں دی بدحالی تے بدبختی توں اکا بے خبر تے بے تعلق نہیں۔ جدوں کسے سماج وچ حق سچ نوں دبان لئی طاقت دا استعمال ہوئے فیر او تھے تصادم دا ہونا لازمی اے، جیویں مولا جٹ دے کردار راہی پنجاب دے مرد ویری دا مقابلہ کرن لئی گنڈا سہ چکنا اپنا حق سمجھ لیندے نیں۔ سونیا اللہ رکھا اپنے پی ایچ ڈی مقالے وچ لکھدیاں نیں:

”جدوں مظلوم اُتے ظلم ہوئے تے حقدار نوں حق نہیں ملدا تے فیر غیرت،

بہادری تے اختلاف رائے دا حق گنڈا سہ دی شکل وچ سامنے آندا

اے۔“ (8)

انج ای ”ماکھے نت“ دے ظلم و ستم توں جان چھڈاؤن لئی مظلوم ٹیاری دا سچ سچ کے مرجانا معاشرتی استحصال تے ظالمانہ نظام توں چھٹکارا پان دا واحد طریقہ اے۔ ”ماکھے نت“ دی بھین ”دارو“ دا کردار مضبوط زانی دے کردار دی نمائندگی کردا سی جیہڑی نہ صرف جنگجواں دے گروہ دی سرداری سگوں ایس دا کردار پنجابی فلم دے مرد دیاں نصلتاں تے حرکتاں (سبھا) نال مماثلت رکھدا سی جیہڑا کسے وی خطرے یا طاقت توں نہیں ڈردا۔ انج ای 25 منٹ مگروں نت خاندان دے وڈے بھرا ”نوری نت“ دا کردار سکریں تے نمودار ہوندا دسیا۔ ”نوری نت“ نوں گمان سی کہ اوہ دنیا دا سب توں طاقتور انسان اے۔ اوہدا جنون سی کہ اوہنوں کوئی اجیہا مرد لہجے جیہڑا اوہدے توں ودھ طاقتور ہووے۔ اقبال راہی موجب:

”یہ کردار بہت خود سر، خود دار، اکھڑ اور غیور تھا۔ اپنی بہادری میں سیر تھا اور

اسے اپنے سوا سیر کی تلاش رہتی تھی۔“ (9)

اوہ اپنے ایس جنون نوں پورا کرن لئی وکھو وکھ جیلاں وچ قید رہیا۔ ”نوری نت“ دا کردار مقامی سینے دے عام

وہ دن دے الٹ نرم دھیمی واج وچ بولن والا اوہ کردار جیہڑا اپنے ویریاں نوں ”سوہنیا“ (خوبصورت ساتھی) آکھ کے مخاطب کردا۔ اوہ کسے قسم دی مالی خرابی یا جنسی خواہش دا غلام نہیں سی۔ ایہدا مقصد ہر کسے تے قبضہ کر کے جامع تے پورا کنٹرول حاصل کرنا سی۔ ”نوری نت“ دی ایہہ خصلت کسے حد تک 80 دے دھا کے دیاں آمریت قوتاں نال تشبیہ رکھدی سی کیوں جے اوس ویلے ارباب اختیار وی وفادار لوکاں نوں انعاماں نال نواز رہے سن تے مخالفان نوں اپنے جبر دا نشانہ بناندے۔ ”نوری نت“ دے کردار دی دوجی وڈی خوبی کہ اوہ قانون دے راہیاں نوں کھلے عام چیلنج کردے نہ جھجکدا۔ اوہ اچر جرح حرکتاں تے اچھے لفظ بولد ا جیہڑے پاکستانی ناظرین خصوصاً پنجاب دے عوام ویکھنا تے سنا چاہندے سن۔ پہلے ای سین وچ اوس قانون دے ٹھیکیدار دی ٹھوڈی نوں پھڑکے اپنے ول متوجہ کر کے آکھیا۔ ”نواں آیاں ایں سوہنیا“۔ جدوں جیلر اوس کولوں پچھیا۔ ”توں چاہنا کیہ اے“ تے اوس جواب دتا۔ ”قتل ہونا چاہنا واں۔۔۔ ایہہ جڑیا پنڈا دکھو دکھ ویکھنا چاہنا واں۔۔۔۔۔ جیلر صاحب کسے نوں کہو ایس دھون دا ول کڈھے..... آخرا ایہہ دھرتی نت دے خون دا رنگ کدوں ویکھے گی۔“

قانون دے محافظان نوں ہتھ لانا، نرم واج وچ لکارنا، جیل دیاں کندھاں ٹٹ جان دی سدھر سینے دے ناظرین دے دل دی آواز بنی۔ ایس فلم دی نمائش لئی عرصے تک رہی۔ سینما سکرین تے دکھائے جان والے مرد تن قسم دے نیں۔ ہیرو، ولن تے مسخرے۔ ایہہ قسماں مدھ قدیم توں بنیاں آ رہیاں نیں، کیوں جے ایہناں نوں آسانی نال سہا بنیا جاسکدا اے۔ ایہناں راہیں ای مخصوص بنیادی نقطے دی سمجھ آندی اے۔ تاہم پنجابی سینما دا مرد ایہناں مخصوص قسماں نال کسے وی طرحاں سانجھ یا مماثلت نہیں رکھدا۔ ایس دی وجہ اوس ویلے پیدا ہون والے حالات سن۔ 1977ء وچ لگن والے مارشل لاء پاروں بنیادی انسانی حقوق معطل کردتے گئے۔ ایہہ اوہ ویلا سی جدوں زیادہ تر یونین لیڈر، سیاسی کارکن تے صحافی جیلاں وچ ڈک دتے گئے۔ ایسے دور وچ روس دے خلاف افغانستان وچ چھڑن والی جنگ وچ پاکستان کدیا۔ ملک وچ اک پاسے انتہا پسند مذہبی رجحان دا ودھا ہویا تے دوجے پاسے کلاشکوف کلچر تے منشیات دا کاروبار ودھا گیا۔ سٹہ ایہہ نکلیا کہ عوام وچ تشدد پسندی دا رجحان ودھا گیا تے ایہہ کجھ سینما سکرین تے دکھایا جان لگ گیا۔ جس پاروں فلمی سنسر بورڈ حرکت وچ آ گیا۔ Shahid Shah Kliji موجب:

“With Martial Law in 1977, Punjabi film makers turned to heard violence, vengeance

and retribution and there was then no end to
killings on the silver screen.”(10)

ثابت ہو یا کہ فلم ”آئینہ“ فیملی سینما دی آخری ونگی ثابت ہوئی جہدے توں بعد فیملی ڈرامہ تے مبنی قومی سینما
تشدد آ میز علاقائی سینما وچ بدلن لگا۔ ایہی پنجابی سینما پاکستانی سینما دی سہان بنیا۔ اصل وچ اردو فلم دے مقابلے پنجابی فلم دا
دودھ درحجان پاکستانی معاشرے وچ ہون والے رد و بدل داعکاس اے۔ اقبال راہی موجب:
”اس میں کوئی شک نہیں کہ مولا جٹ جیسی فلم کے بعد پنجابی فلموں کی پروڈکشن
میں جو تبدیلی آئی اس نے پورے فلمی ماحول کو بالکل بدل دیا“۔ (11)

ایہدے نال اک پاسے پنجابی سینما معاشرے وچ تشدد، جبر (مار دھاڑ) تے انتہا پسندی دے وادھے دا سبب
بنیا تے دودھے پاسے فلم سازی لئی موقعے نہ صرف گھٹ توں گھٹ ہوندے چلے گئے سگوں فلم لئی موضوع بہت محدود
ہو گئے۔ ایہناں مخصوص حالات اپاروں پنجابی سینما دا مرداک خاص طرحاں دی خصوصیات دا حامل اے جیہڑا ایہنوں سینما
سکرین دیاں بنیادی قسماں راہیں (ہیرو، ولن، مسخرے) مرداں توں دکھ بناندا اے۔ پنجاب دے ایس مرد دا کردار ایس
حد تک ہٹ (Hit) ہو گیا کہ ایہنے بہت ساریاں غیر معیاری فلماں نوں وی کامیاب کروا دتا۔

حوالے

1- en.wikipedia/film-Aina

- 2- زخمی کانپوری، یادگار فلمیں، لاہور: سٹی بک پوائنٹ، 2012ء، ص 39
- 3- ابراہیم ضیا، پشاور کے فنکار، پشاور: تاج الدین پبلی کیشنز، 2014ء، ص 13
- 4- رضا ہاشمی، جہاں تک دیکھا، لاہور: پرائم ٹائم پبلی کیشنز، 2006ء، ص 126, 125
- 5- مسعود ثاقب (مدیر)، پنجم، لاہور: 2008ء، ص 132
- 6- زاہد عکاسی، سلطان راہی پاکستانی فلموں کا سلطان، لاہور: جمہور پبلی کیشنز، 2010ء، ص 72
- 7- اوہی، ص 24

- 8 سونیا اللہ رکھا، مقالہ نگار، پنجابی دے ودھاتے کھلار وچ پاکستانی پنجابی فلم انڈسٹری دا حصہ، (مقالہ پی ایچ ڈی)، لاہور: 2017ء، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، ص 260
- 9 اقبال راہی، مصطفیٰ قریشی، لاہور: سنگم پبلی کیشنز، 2013ء، ص 98
- 10- **Shahid Shah Klilji, Studio Quetta, (A Film Studio), Lahore:
National College of Arts, 2014, P.21**
- 11 اقبال راہی، برصغیر پاک و ہند کی فلمی تاریخ، لاہور: سنگم پبلی کیشنز، 2013ء، ص 89

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June. 2018, PP 107-116

☆ زیب النساء

پارکھ
تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2018ء، مسلسل شمارہ 5

جدید پنجابی غزل وچ مارکسزم

Abstract

Literature is called index of life but Ghazal was limited to present only love, romance, beauty and sorrows of partition. with the passage of time, every fact of life became evident in Ghazal. Punjabi Ghazal is also replete with Economic, social, psychological and Political themes. This research paper focuses on the famous theme of the world of Economics i.e Socialism, marxism or communism in modern Punjabi Ghazal. Capitalism, class distinction, exploitation of workers and call for revolution are the basic points of the theory of Karl Marx. All these points are discussed with references from modern punjabi Ghazal in this article. Capitalists are enjoying every blessing of the world, they have everything at hand but on the other side

working class is deprived of basic necessities of life.

Their working is beneficial for the capitalists. This ugliness of economy is very touching for sensitive poets and they penetrate their feelings in Ghazal.

Hence, all these themes are explored in this paper from modern punjabi Ghazal.

روٹی روزی بندے دی بنیادی لوڑ وی اے تے حق دی۔ رب جہدا معنی ہی پالٹھاراے۔ اوہ اپنے بندیاں نال ستر ماواں توں ودھ پیار کردا اے تے ہر ذی روح نوں دنیا وچ گھلن توں پہلاں اوہدی روزی دا بندوبست ماں دے ددھ دی صورت کردیندا اے پر انساناں نے ایس دنیا وچ آون توں بعد ہر شے دیاں ونڈیاں پالینیاں۔ پیشے وی ونڈ لئے تے زمیناں وی، اناج وی ونڈ لیا تے محنتاں وی۔ ایس تقسیم اندر ستم ظریفی ایس طرح ہوئی کہ فطرت دا توازن وگڑ گیا۔ اسلام جہڑا دین فطرت اے ایہدے معاشی نظام وچ زکوٰۃ، فطرنے تے صدقے دی صورت وچ زردی گردش لازمی قرار دتی گئی اے۔ ظاہر اے کہ ایہدے مقصد ہر بندے واسطے روٹی دی یقینی فراہمی توں سوا کچھ نہیں۔ مغربی دنیا ول جہات مارے تاں پتا لگدا اے کہ غربت تے استحصال صرف تیجی دنیا وچ نہیں سگوں او تھے وی موجود نیں۔ حساس دل ایہدا علاج دریافت کرن دا چارہ ہر دور وچ کردے رہے نیں۔ اخیر انہویں صدی وچ جرمنی وچ اجیہی شخصیت پیدا ہوئی جہنے ایہناں زہراں دا تریاق دریافت کر لیا۔ ایہہ ہستی جرمن فلاسفر، تاریخ دان، معیشت دان، ماہر عمرانیات، صحافی، ماہر سیاسیات و سماجیات کارل مارکس سی۔ جہنے معاشیات دی دنیا وچ اپنے نظریاں نال انقلاب برپا کر دتا۔ اوہدیاں تھیوریاں دا مطالعہ کریئے تاں ایہہ سٹاکڈھیا جاسکدا اے کہ کارل مارکس دے نظریات نال دین اسلام دے حکم کسے حد تیکر مشابہت رکھدے نیں۔ پنجابی زبان جیہڑی کہ جی پٹی ای صوفیائے اکرام دے ڈیریاں اتے اے، اوہناں کول ایہہ نظریے تھان تھان لشکارے مار دے دسدے نیں۔ پنجابی شاعری دے بابا آدم توں لے کے اجو کے دور دے شاعراں تیکر کمیاں دے استحصال دی نندیاتے دولت دی غیر منصفانہ تقسیم نوں شاعری راہیں بیان کیتا گیا اے۔ ایہ ای کارل مارکس دے نظریے نیں جہناں نوں مارکسزم دا ناں دتا گیا اے تے ایہناں اکھراں وچ بیان کیتا جاندا اے۔

"The Political and Economic Philosophy of Karl Marx and Freidrick Engels in which the concept of class struggle plays a central role in understanding societys allegedly inevitable development from bourgeois oppression under capitalism to a socialist and ultimately classless society".(1)

سرمایہ دار طبقہ (جس نوں کارل مارکس نے بورژوا داناں دتا اے) دولت دے زور تے مزدوراں (پرولتاریہ) دا استحصال کردا اے۔ کارل مارکس نے ایہو چہیے معاشرے دا تصور پیش کیتا اے جتھے طبقاتی امتیاز نہ ہوئے تے زرگروش وچ رہوے۔ کیوں جے سرمایہ دارانہ نظام غیر انسانی اے۔ ایہہ انسانی حیاتی دے سکون تے امن تباہ و برباد کردیندا اے جہدا نتیجہ غربت، جنگ تے بدعنوانی دی صورت وچ نکلد اے۔ معاشیات دے ماہراں دے مطابق کارل مارکس دیاں تعلیماں دے پنج بنیادی تے اہم نقطے نیں۔

- i. Capitasim is anti human.
- ii. Capitasim is driven by profit not human need.
- iii. Exploitation divides society into classes.
- iv. Working class is revolutionary class.
- v. Working class is socialist class. (2)

پنجابی شاعری مڈھ توں ایہہ گلاں اپنے دامن وچ سمیٹے ہوئی اے۔ دنیاوی تاریخ دا مطالعہ کیتیاں جا پدا اے کہ طبقاتی امتیاز ہر دور وچ موجود رہیا اے۔ مال تے دولت دے زور تے کمزوراں تے مزدوراں دا استحصال دنیاوی ریت اے۔ اپنے آپ نوں مہذب اکھوان والیاں تو ماں تے مکاں وچ وی آقا تے غلام، نواب تے منشی، جاگیردار تے مزارعیاں دی ونڈ موجوداے۔ مالدار طبقہ کدی جاگیرداراں دی صورت تے کدی سرمایہ داراں دی شکل وچ غریباں دیاں کمزوریاں توں فائدہ چکدا رہیا اے۔ دولت جمع کرن دے خبط وچ بتلا سرمایہ دار ہر جائز تے ناجائز حربہ

وردے نہیں پراہیہ اٹل حقیقت بھل جانے میں کہ دھن تے دولت ایس دنیا تے ای رہ جانا اے۔ بندے دا وجود خاک ہو جانا اے۔ انسانی فطرت ایہو جیہی اے کہ مال دی ہوس مکدی نہیں سگوں جس بندے نوں ایہدی چس لگ جائے، دن بدن ودھدی جانندی اے۔ جیویں سرمایہ دار سرمایہ جمع کردے رہندے نہیں۔ پنجابی غزل وچ مڈھلے غزل گو تے پہلے صاحب دیوان شاعر مولابخش کشتہ ایس ہوس زرنوں بیان کردیاں آہندے میں:

کر رہیوں بالن اکھاتن بدن دے واسطے

مر رہیا ایں رات دن جو کوڑے دھن دے واسطے (3)

کارل مارکس دے نیڑے سرمائے دی غیر مساوی ونڈ نے غربت تے افلاس دے نال نال بے حسی، بے یقینی تے منافقت ورگے تحفے وی ایس دھرتی دے نمائیاں نوں بخشے میں۔ اوہ بورژوا طبقے دے بارے لکھدا اے کہ:

”اس نے مقدس مذہبی ولولے بہادرانہ الوالعزمیوں اور پیٹی بورژوا جذبات

پرستی کے تمام کیف کو حرص اور خود غرضی کے سرد پانی میں ڈبو دیا۔“ (4)

ڈاکٹر رشید انور نے سماج دی بے حسی، خود غرضی تے منافقت نوں سرمایہ داراں دی دین سمجھیا اے۔ سماج وچ سرمائے دی انھی ونڈ، تھوں بہت سارے انساناں دی حیاتی روگی ہو چکی اے۔ اوہ پیار محبت نوں بہت اہمیت دیندے نہیں پر ستم ظریفی اے کہ دولت دی اُچی کندھ لوکائی نوں پیار تیکر اپڑن نہیں دیندی جہدے پاروں اوہناں دا انداز نکھا ہو گیا۔ اوہناں دے نیڑے دولت منداں مال تجارت وانگ پیار محبت ورگے انمول جذبے وکا و مال بنا چھڈے میں۔ ایس حقیقت نوں ڈاکٹر رشید انور ہوراں ایس طرح بیان کیتا اے۔

سرمائے دیاں ایدھر ڈیناں مکر دے اودھر بھوت

لہو سکیا تے تھر تھر کنبے پیار وچ کار خلوص (5)

کارل مارکس کمیونسٹ مینی فیسٹو وچ ایہہ گل انج لکھدا اے کہ:

”بورژوا طبقے نے ہر اس پیشے کی عظمت بھی چھین لی ہے جسکی اب تک عزت

ہوتی آرہی تھی اور جس کی دھاک بیٹھی ہوئی تھی۔“ (6)

منافقت، جھوٹ تے فریب سرمایہ دارانہ نظام دی دین اے۔ سرمایہ دار بھانویں وڈا تاجر ہووے، کاروباری ہووے یا فیر شاعر تے ادیب، منافقت اوہدے انگ وچ رچی ہوندی اے۔ سرمایہ دار اپنے زردی طاقت

نوں ورتدیاں اپنا فن و سچد اے پر پنجابی غزل گو شاعراں جرات دامنظاہرہ کردیاں ہونیاں اوہناں نوں بے نقاب کیتا اے۔ دولت و بچ انتاں دی طاقت ہوندی اے۔ کارل مارکس نے سرمائے نوں بہت ساریاں برائیاں دی جڑ قرار دتا اے۔ سرمایہ دار زر دے زور تے اپنی ہر گل منوالیند اے پر جس دے پلے دولت نہیں ہوندی، اوہدیاں ساریاں سدھراں ملیا میٹ ہو جاندیاں نیں۔ سلیم کاشتر سماج دے ایس پہلو تے نوحہ کناں نیں:

جس دے پلے زرنہیں کاشتر اوہدیاں ساریاں سدھراں سکاں
ایہہ ویلے دی چلدی چکی موٹھاں وانگوں دل جانندی اے (7)

کارل مارکس نے پرولتاری یا مزدوراں نوں معیشت دی ریڑھ دی ہڈی قرار دتا اے۔ مزدور محنت کردا اے تے ایہدا پھل سرمایہ دار وصول کردا اے۔ مزدور و چارا اپنی محنت دی قوت سرمایہ دار دے ہتھ وچن تے مجبور اے۔ رؤف شیخ سرمایہ دارانہ رویے نوں شعر دے روپ وچ انج بیان کردے نیں:

زور آوراں نے ہر بوہے تے اپنا ناں لکھ لتا اے
اوہ سڑکاں تے رلدا پھر دا اے جس نے شہر وسایا اے (8)

مزدوراں دی محنت دا اوہناں دی اپنی ذات نوں کوئی فائدہ نہیں ہوندا۔ ایہدا فائدہ سرمایہ دار چکدا اے۔ مزدوراں دامنعیار زندگی پست ای رہندا اے تے سرمایہ داراں دا سرمایہ مزدوراں دی محنت و جہوں ددھدا رہندا اے۔ مزدوراں دی محنت اوہناں دی ذات تے خاندان تیکر نہیں اپڑدی پر امیددی کرن اوہناں نوں زندہ رہن تے مجبور کردی اے۔ ڈاکٹر یونس احقر جو کہ دور دے نمائندہ غزل گو شاعر نیں سرمایہ دارانہ نظام دے خلاف تے استحصال زدہ طبقے نوں اپنیاں غزلاں وچ انقلاب ول پریردے نیں۔ اوہ مزدوراں نوں احساس دواندے نیں کہ تہاڈے نال کیہڑا دھرو ہو رہیا اے:

ساڈے موڈھیاں اتوں اوہناں لہن نہیں دتی بھوری
لکھوں لکھ بنا گئی جیہناں نوں ساڈی مزدوری (9)

بورژوا طبقہ پرولتاریہ کولوں ڈھیر گھٹ مزدوری تے کم لیند اے تے پرولتاریہ مڈھلیاں لوٹاں پوریاں کرن واسطے کم کرن تے مجبور نیں۔ ایہہ استحصال نہیں تے ہو رکیہ اے۔ استحصال توں طبقاتی ونڈ وجود وچ آؤندی اے۔ سماج

امیر، غریب وچ تقسیم ہو جاندا اے۔ ایہدے بارے کارل مارکس انج رقم طراز اے:

”تمام سماجوں کی آج تک کی تاریخ طبقاتی جدوجہد کی تاریخ ہے۔ آزاد اور غلام، پتریشین اور پلے بین جاگیردار آقا اور زرعی غلام، گلڈ ماسٹر اور کارگر، غرضیکہ جابر اور مجبور تسلسل کے ساتھ ایک دوسرے کے خلاف صف آراء ہیں۔ کبھی کھلے بندوں اور کبھی پس پردہ ایک دوسرے سے برسر پیکار رہے اور ہر بار لڑائی کا یہ انجام ہوا کہ یا تو نئے سرے سے سماج کی انقلابی تعمیر ہوئی یا پھر لڑنے والے طبقے ایک ساتھ ہی تباہ ہو گئے۔“ (10)

ایہہ طبقے آج وی ہر سماج وچ موجود نیں۔ پنجابی غزل وچ ایہہ طبقاتی امتیاز تے ایہدے خلاف مزاحمتی رویے دا اظہار کدی کھلم کھلاتے کدی ایمائیت دے پردے وچ لکا کے پیش کینا گیا اے۔ جدید پنجابی غزل دا امام اکھوان والے پیر فضل گجراتی دی غزل اتے فارسی اثرات و دھیرے نیں پر طبقاتی امتیاز نوں عشق محبت دے روایتی موضوع راہیں بیان کردیاں ہوئے آہندے نیں:

گل میری نسبت کیتی اے اک نویں لباساں والے نے

ایہ لیراں لتھا کدھرے دا کیہ چمڑ واگلوں لیر گیا (11)

روپے پیسے والے اپنی دولت دے زور تے کائنات دی ہر شے خرید لیندے نیں۔ ویلے نوں اپنا تابع کر لیندے نیں تے غریب یا پرولتاری حیاتی دیاں بنیادی لوڑاں پوریاں کرن واسطے کئی طرح دے پاڑ ویلدے نیں پر فیر وی خالی ہتھ ملدے رہ جاندے نیں۔ پنجابی غزل نوں دھرتی نال ہم آہنگ کرن والے علامہ یعقوب انور وی عدم مساوات دا تذکرہ اپنی غزل وچ کردے نیں:

اُچیاں نیویاں بندیاں دی پرہیا وچ رولے پین

چدھرے دیاں جوگاں ڈکدا انور جیہا فقیر (12)

پنجابی غزل وچ سب توں بہتے اوزان ورتن والے اکرام مجید ہوراں دی غزل فکری کچھوں وی بہت اعلیٰ اے۔ اوہناں دی شاعری آفاقی سچائیاں توں لے کے اجو کے سسے دی سماجی، سیاسی تے معاشی صورتحال دی آئینہ دار

اے۔ اوہ دھرتی تے کھلے دکھاں دا منظر نامہ وی پیش کردے نیں تے اوہناں دکھاں دا علاج وی دسدے نیں۔
اکرام مجید ہوریں مساوات دا درس دیندیاں ہوئیاں دھن، دولت دی غیر مساوی تقسیم تے جھردے نیں تے ایہہ دکھ غزل
وچ انج ظاہر کردے نیں:

کلیاں نوں مختار بنایا شہراں دا

کلیاں نوں بس قبریاں ورگے گھر دتے (13)

رؤف شیخ ہما تڑ طبقے دی نمائندگی کردیاں آہندے نیں کہ ہما تڑ طبقہ اوہناں دے نیڑے بے قصور ہوندیاں
ہوئیاں وی قصور وار ٹھہرایا جاندا اے۔ ایہہ ادوش اوہ غریبی تے کمزوری نوں دیندے نیں۔

ایس کمزوری توں کارخانہ دار تے سرمایہ دار فائدہ چکدے نیں تے مزدوراں دا استحصال کردے نیں۔ ڈھڈ
دے دوزخ نوں بھرن واسطے ہما تڑ گھٹ مزدوری تے ودھ کم کرن لئی تیار ہو جاندا اے، ایس نوں ای استحصال آکھیا جاندا
اے:

غیراں دے ہتھیاں وچ ایڈے ستے مل نہ وکدے

جے نہ بھکھاں بھنگڑے پاندیاں جے نہ فاتے ہوندے (14)

دنیا دے ہر خطے وچ ماڑا تے غریب مزدور استحصالی طبقے ہتھوں ظلم تے نا انصافی دا شکار اے، ملوک جذبیاں
دا شاعر علی محمد ملوک ایہہ نقشہ انج اُلکدا اے:

محلّیں خوشیاں مانن والیا

ڈھا نہ ساڈے کچے کلے (15)

ایہ ظلم تے نا انصافیاں شاعراں ورگے حدوں ودھ حساس بندیاں نوں دکھی کردیندیاں نیں تے فیروہ چیک
اٹھدے نیں۔ استحصال زدہ طبقے اُتے ظلم ودھدا اے تے انقلاب دی راہ بھائی دیندی اے۔ ہولے ہولے بغاوت دا بیج
من اندر پھلدا اے تے اخیر تاور درخت بن جاندا اے۔ درختاں دا جھر مٹ رل کے ہر ہنیری تے طوفان دا مقابلہ کرن دا
حوصلہ رکھدا اے۔ کارل مارکس آکھدا اے کہ مزدور رل مل کے ایہو جیہا طوفان برپا کردین گے کہ بورژوا جماعت گوڈے
ٹیکن تے مجبور ہو جائے گی۔ روس وچ کمیونزم انقلاب ایس سلسلے دی کڑی اے۔ بقول کارل مارکس:

”اپنے خیالات اور مقاصد کو چھپانا کمیونسٹ اپنی شان کے خلاف سمجھتے ہیں۔ وہ برملا اعلان کرتے ہیں کہ ان کا اصلی مقصد اسی وقت پورا ہو سکتا ہے جبکہ موجودہ سماجی نام کا نظام بزور طاقت الٹ دیا جائے۔ حکمران طبقے کمیونسٹ انقلاب کے خوف سے کانپ رہے ہوں تو کانپیں۔ مزدوروں کو اپنی زنجیروں کے سوا کھونا ہی کیا ہے اور جیتنے کو ساری دنیا پڑی ہے دنیا کے مزدور و ایک ہو۔“ (16)

پنجابی غزل وچ انقلاب تے بغاوت بارے شاعراں داروویہ دیکھن جوگ ائے۔ سلیم کاشر آہندے نیں:

کمزوراں دے حامی کار آں اکھ بچائیے کھنگراں کولوں
 راہ دے سارے کچے روڑے پیراں تھلے دل دے جاچے
 رک جائیے تے وانگ پہاڑ دے راہ توں مول نہ پٹے کاشر
 ٹرپے تے بن کے خوشبو وچ ہوا دے رلدے جائیے (17)

حیاتی دیاں اوکڑاں، تکلیفاں تے مصیبتاں دا مقابلہ ہمت تے بہادری نال کیتا جاسکد اے تے ہمت ہاریاں گل نہیں بندی۔ تھوڑ دے حیاتی دیاں کوڑیاں تے کوچیاں ہتھیتاں نوں دیکھ کے اکھیاں میٹ لیندے نیں پر ایہدے نال حقیقت تے نہیں بدلی جاسکدی۔ ہمت تے جرأت نال کم لیندیاں ہونیاں امین خیال صاحب استحصالی طبقے نوں للکار دیندے نیں:

قدم قدم تے اساں اگانڈیاں جانا
 کد تک اگ وچ جاؤ گے دبی پھل گلاباں والے (18)

اوہ بڑی دلیری نال سرمایہ دار نوں مخاطب کردے نیں تے آلے دوالے جھاتی مارن دی دعوت دیندے نیں تاں بے سرمائے والیاں نوں حیاتی دیاں کو جھاں ول جانکاری ملے۔ اکرام مجید جہاناں نوں ڈاکٹر اسلم رانا نے نوپاں زمیناں دا مہربان آکھیا۔ اوہناں کول حیاتی دے دکھاں دی تصویر دکھائی دیندی اے پر اوہ ایہناں دکھاں دا دارووی دسدے نیں۔ اوہ سماج نوں امن تے آشتی دا گہوارا بنان دی تاگلکھ ظاہر کردے نیں۔ اوہناں نوں ایس گل تے یقین اے کہ ہمت، جرأت تے آدم نال انقلاب برپا کیتا جاسکد اے تے ایہہ انقلاب نویں چائن دی راہ کھولے گا جیہدے نال دھرتی

توں دکھاں دے ہیرے مک جاون گے تے سکھ چین دی رشتائی ہو جائے گی۔ رستے دیاں اوکڑاں نوں بہادری نال عبور کرن دادرس دیندیاں تے عمل دل اُکساندیاں آکھدے نیں:

راہواں روکن والے پتھراں کولوں نہیں گھبرائی دا

وگدے پانی وانگوں اپنا رستہ آپ بنائی دا (19)

رؤف شیخ ایس گل اتے پختہ یقین رکھدے نیں کہ مظلوم تے استحصال زدہ لوکائی متحد ہو کے جدوجہد کرے تے اوہ دن دور نہیں کہ جدوں ہر پاسے خوشحالی ہووے گی پرکوشش تے عمل بنا ایہ انقلاب نہیں برپا کیتا جاسکدا:

اک دیواوی کھنڈ پوے تے شہرنوں اگ لگ جاندی اے

کیہ کیہ بھانڈ سوچ نے ڈر کے پلکاں پٹھ لکائے نیں (20)

ایس ساری بحث توں بعد آکھیا جاسکدا اے کہ پنجابی غزل فکری کچھوں دن بدن امیر ہوندی جا رہی اے۔ عمرانیات ہووے یا سیاسیات، نفسیات ہووے یا معاشیات تے بھادویں کائنات دا فلسفہ، حیاتی دے ہر کچھ بارے غزل وچ خاطر خواہ مواد موجود اے۔ انج ای مارکزم، سوشلزم یا کمیونزم بارے وی پنجابی غزل وچ انتاں دے شعر موجود نیں۔ ضرورت ایس گل دی اے کہ بین المضامین پرکھ تے کھوج نوں فروغ دتا جائے تاں بے ادبی تے موضوعی حوالے دے نال نال معاشیات، سیاسیات، عمرانیات تے نفسیات ورگے مضامین ادب وچ سائنسی تے معروضی انداز نال نتارا کیتا جاسکے۔

حوالے

1- www.urdudictionary.com 4 April, 2018, 2 PM

2- <http://www.Scribd.com> 4 April, 2018, 2:30 PM

3- مولا بخش کشتہ، دیوان کشتہ، ایڈیٹر، محمد افضل خاں، لاہور: بک شاپ، سن، ص 88

4- کارل مارکس، فریڈرک، اینگلز، کمیونسٹ مینی فیسٹو، لاہور: بک ہوم، 2017، ص 32

5- رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور: آفتاب پبلی کیشنز، 1974، ص 63

6- کارل مارکس، فریڈرک، اینگلز، کمیونسٹ، مینی فیسٹو، لاہور: بک ہوم، 2017، ص 32

7- سلیم کاشر، سرگی داتا، لاہور: آئینہ ادب، چوک مینار، 1978، ص 30

- 8 روف شیخ، بلداشہر، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1971ء، ص 22
- 9 یونس احقر، ڈاکٹر، وکھاڈاری لگے، لاہور: پنجابی فاؤنڈیشن، 2009ء، ص 34
- 10 کارل مارکس، فریڈرک، اینگلز، کمیونسٹ مینی فیسٹو، لاہور: بک ہوم، 2017ء، ص 29، 30
- 11 پیر فضل گجراتی ڈونگھے پینڈے سو دھن ہارڈا کٹر نیلہ رحمن، لاہور: مقصود پبلشرز، 2010ء، ص 232
- 12 علامہ یعقوب انور، چن دی کھاری، گوجرانوالہ: انور لاج، ص 24
- 13 اکرام مجید، تنے داروگ، فیصل آباد: افضال پرنٹنگ پریس، 1984ء، ص 31
- 14 روف شیخ، شکر دوپہر، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1992ء، ص 124
- 15 علی محمد ملوک، مورچلہ یاں سوچاں بوریوالا؛ مجلس میاں محمد، نیوفیشن ہاؤس، 1984ء، ص 65
- 16 کارل مارکس، فریڈرک، اینگلز، کمیونسٹ مینی فیسٹو، لاہور: بک ہوم، 2017ء، ص 69
- 17 سلیم کاشر، سرگی داتارا، لاہور: آئینہ ادب، چوک مینار، 1978ء، ص 108
- 18 امین خیال، سولال سرسرداری، گوجرانوالہ: پنجابی ادبی مرکز، 1993ء، ص 29
- 19 ادہی، ص 132
- 20 روف شیخ، بلداشہر، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1971ء، ص 19

ISSN:2518-5039

Research Journal

BIENNIAL
PARAKH
LAHORE *No. 05*

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University,
Lahore-Pakistan
2018

ISSN: 2518-5039

Patron-in-Chief:	Prof. Dr. Farkhanda Manzoor (Vice Chancellor, Lahore College for Women University, Lahore)
Editor:	Dr. Mujahida Butt
Sub Editor:	Dr. Samina Batool,
Deputy Editor:	Dr. Hina Khan
Assistant Editors:	Dr. Ayesha Rehman, Saima Batool
Research Specialist:	Prof. Dr. Shagufta Naz (Director Research, Lahore College for Women University, Lahore)
Research Scholar:	Saima Munir, Almas Tahira
Editorial Board:	Prof. Freha Basit Director (Language & Culture), Dr. Nasreen Mukhtar, Dr. Abida Hassan, Samina Batool, Dr. Ayesha Rehman, Dr. Hina Khan, Dr. Soniya Allah Rakha,, Dr. Saima Batool, Dr. Maryam Sarfraz, Almas Tahira
Advisory Board:	Prof. Dr. Dilshad Tiwana (Retd. Prof. Apwa College Lahore), Prof. Dr. Nabila Rehman (Chairperson Punjabi, Punjab University Lahore), Prof. Dr. Saeed Khawar Bhutta (Chairperson GCU Lahore), Dr. Sugra Sadaf (Director PILAC), Dr. Naveed Shahzad (Prof. Punjabi P.U Lahore), Dr. Arshad Iqbal Arshad (Associate Prof. Diyal Singh College Lahore), Dr. Muhammad Munir (Chairperson Sargodha University), Parveen Malik (Chairperson Punjabi Adbi Board), Dr. Jaswinder Singh (Retd. Prof. Patiala University India), Prof. Dr. Dhanwant Kaur (Prof. Patiala Uni. India), Ajayb Singh Chattha (Chairman International Punjabi Conference Canada), Dr. Margoob Hussain Tahir (Prof. Osaka University Japan), Dr. Muhammad Idrees (Chairperson Punjabi, Patiala University India)
Address:	Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan.
Ph. No.	042-99203806-297 +92-334-4050347
E-mail:	parakhjournal@gmail.com, drmujahida@gmail.com
Price:	Rs. 500/- (in Pakistan), US\$ 10 (Abroad)

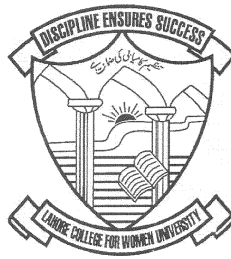
PARAKH

Issue 3

Jan. -June 2018

Vol. 1

Serial No. 5

Patron-in-Chief

Dr. Farkhanda Manzoor

Editor

Dr. Mujahida Butt

Department of Punjabi

Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan

2018

Parakh
 Research Journal Deptt. of Punjabi
 Language & Literature
 Lahore College for Women University
 Lahore (Pakistan) Vol: 3
 July.-Dec. 2018, pp 3-12

ਪਾਰਖਿ
 ਪੰਜਾਬੀ ਵਭਿਗ ਜਰਨਲ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ
 ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ
 ਮਹਲਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ
 (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਲਈ: 3, ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ 2018, ਪੰਨੇ
 3-16

ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਕਲਿਆਣ *

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

Abstract

Punjabi enjoys a very significant status among languages of the world. Another salient feature of this language is that it is written in two scripts. Gurumukhi is its oldest script and it has been proven that the language and the script date back to fifth and sixth centuries. Gurumukhi is gaining rapid popularity in Pakistan as a result Punjabi is becoming closer to its mother script but also its culture. In future its impact will deepen. Need of the day is that it is rooted in the land and not associated with religion.

ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਅਦਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਮੁਤਫਿਕ ਰਠ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਜ਼ਬਾਨ ਓ ਅਦਬ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸੋਮਾ ਯਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਈ ਮਿਲਦਾ ਏ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਸ਼ੋਰ ਸੈਲੀ, ਪਸਾਚੀ, ਅਪ ਫ਼ਨਸ਼ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੋਇਆ । ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਛੇਵੀਂ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਰਠ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਈ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਢਾਂਚਾ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਰਾਠ ਖੋਜਕਾਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਏ:

"ਜਿਵੇਂ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਹੋਵਣ ਲਈ ਛੇ ਮਰੀਠੇ ਲਗਦੇ ਰਠ । ਤਿਵੇਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਆਕਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਛੇ ਕੋ ਸਦੀਆਂ ਲੱਗ ਜਾਣੀਆਂ ਆਮ ਜਿਰੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪੇਟ ਵਿਚਲੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਦੱਸਣ ਵਾਂਗ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਸਮੇਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਏ।"⁽¹⁾

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

- ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੋਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ

"ਅਲ ਬੈਰੂਨੀ ਨੇ ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਯਾਰਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਏ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਰਧ ਨਾਗਰੀ ਨਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਏ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਏ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਧ ਮਾਤਰਕਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਵਿਚ ਵਰਤੀਦੀ ਨਾਗਰ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੀ ਏ ਤੇ ਇਹ ਭਾਟੀ ਦੇਸ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਅਰਧ ਨਾਗਰੀ ਦਸਵੇਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਟਾਖਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਰਾਣਾ ਏ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੀ ਏ। ਈ ਪੀ ਨਈਓਟਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਜਬ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 21 ਅੱਖਰ ਤਾਂ ਮਾੜੇ ਮੋਟੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ (ਹੱਥ ਲਿਖਤ) ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਮਿਲਦਾ ਏ। ਇਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸਗੋਂ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸਵੇਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਏ।"⁽²⁾

ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇ ਗਾ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰਦਾ, ਟਾਕਰੀ ਤੇ ਲੰਡੇ ਤੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਬਣਾਈ ਏ? ਜਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਰਮੀ ਬੋਲੀ ਏ? ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਲਿਪੀ ਆਪਦੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਏ ਕਿ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲੀ ਨਿਕਲਦੀ ਏ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੱਟੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਜੋ "ਬਾਲੀ" ਉਚਾਰੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਬੱਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸੋਚ ਕਰ ਰਹੀ ਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭਿਆ ਚਾਰਕ ਅਤੇ ਠੀਕਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਈ ਇਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰਹੀ। ਇਸ ਵਜ੍ਹਾ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਤ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇੱਥੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਉੱਸ ਨੂੰ ਮਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਕ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਮਨਤਿਕ, ਫਲਕੀਆਤ ਤੇ ਇਲਮ ਨਜ਼ੂਮ ਵਰਗੇ ਡੂੰਘੇ ਇਲਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਚੁਰਾ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਪਾਰਖ ਰਨ ਜਿਹਨਾਂ ਅਪਣੀ ਧਾਰਮਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਚਿਤਲ, ਇਖ਼ਲਾਕੀਆਤ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਲੋਕਾਈ ਤੱਕ ਅਪੜਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੱਕ ਇਨਸਾਨ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ(ਕਲਾਮ) ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਤੀ। ਉਹ ਜ਼ਾਤ ਪਾਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਠੀਚ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਘੱਟ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਈ ਰਚਿਤਲ ਅਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀਆਤ ਪੱਖੋਂ ਬਚੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਣਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸੋਬ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਕੀਤੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਵਾਲਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ। ਮਗਰਿਬ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਜੀ ਡਬਲੀਵ ਲਾਈਟਨਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਇੰਜ ਬਿਆਨਿਆ ਏ:

"The Punjab is classic ground. Not merely the celebrated country between the Sutlaj and the Jumna, but also the whole province teems with noble recollections. The history of its culture will tell us of a simple worship which long with stood the superstitions of the priests and warriors whom it had itself sent to conquer the south."⁽³⁾

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਧਰਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਮਦਦ ਰਹਿਤਲ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਜਿਸਮ ਇਕ ਰੂਹ ਹੋਵੇ । ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਮਲਾ ਆਵਰ ਆਏ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਸਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪਿਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਣ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਖੀਰ ਵੇਲੇ ਕੁੱਝ ਫੈਸਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਓ ਅਦਬ ਦੇ ਚੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਕਾਆਦੇ ਚਰ ਘੱਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਵਣ ਲੱਗ ਪਏ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਾਆਦੇ ਯੂ ਪੀ, ਸੀ ਪੀ ਦੀ ਫ਼ੋਜ ਤੋਂ ਸੜਵਾਏ। ਤਾਂ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਅਪਣੀ ਰਹਿਤਲ ਭੁਲ ਜਾਵਣ । ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਏ:

"ਅੰਗਰੇਜ਼ (ਪੰਜਾਬ) ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕੋ ਇਸ ਲੀਏ
ਇਖਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤੇ ਥੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਜ਼ੀ ਕਰੀਬ ਕੇ
ਹਕਮਰਾਨੋਂ ਕੋ ਤਕਵੀਤ ਪਹੁੰਚਣੇ ਕਾ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਥਾ।"⁽⁴⁾

ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾਏ ਉਰਦੂ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦਾਲ ਚਕ ਨੇ ਸਿਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ।

"ਪੰਜਾਬ ਉਰਦੂ ਕਾ ਗੜ੍ਹ ਹੈ ਔਰ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਸੇ ਮੁਸਲਮਲ ਉਰਦੂ ਕੀ ਕਾਬਲ ਕਦਰ ਖ਼ਿਦਮਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਔਰ ਉਸ ਹਕੂਮਤ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੇ ਸੱਭ ਸੋਬੋਂ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਅਗਰ ਵਰਾਂ ਉਰਦੂ ਕੀ ਹੈਸੀਅਤ ਮੈਂ ਫ਼ਰਕ ਆਇਆ ਤੋ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬ ਕੋ ਬਲਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੇ ਮੁਕਾਮੀ ਉਰਦੂ ਦਾਨ ਤਬਕਾ ਕੋ ਜੋ ਮੁਲਕ ਮੈਂ ਬੜੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰਖਤਾ ਹੈ, ਦਿੱਲੀ ਸਦਮਾ ਪਹੁੰਚੇ ਗਾ ਔਰ ਹਰ ਸੂਬਾ ਮੈਂ ਉਸ ਕੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸ਼ੋਰਿਸ਼ ਬਰਪਾ ਹੋ ਜਾਏ ਗੀ । ਯੂ ਤੋ ਹਮ ਮੈਂ ਸੈਂਕੜੋਂ ਇਖ਼ਤਲਾਫ਼ ਹੈ । ਯਹਾਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬ ਭੀ ਇਸ ਸੇ ਨਹੀਂ ਬਚਾ । ਲੋਕਿਨ ਉਰਦੂ ਕੇ ਮਾਮਲੇ ਮੈਂ ਹਮ ਸੱਭ ਇਕ ਹੈ ।"⁽⁵⁾

ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਰੇਲਵੀ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ।

"ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਮਾਮਲੇ ਮੈਂ ਖੁੱਸ਼ ਕਿਸਮਤ ਹੈ ਔਰ ਵੋਰ ਖੁੱਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਕੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੇ ਤੁਰ ਪਰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿਣਾ ਬਾ। ਨਤੀਜਾ ਯੇ ਕਿ ਮਾਲਮੀ ਕੇ ਪੇਸ਼ਾ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ਕਾ ਬੋਝਾ ਵਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਔਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਕੇ ਸਹਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ਕਾ ਕੋਮੀ ਰੂਹਾਨੀ ਜਜ਼ਬਾ ਭੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰਿਹਾ।"⁽⁶⁾

ਡਾਕਟਰ ਨਵੀਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਅਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਲਿਸਾਨੀ ਮਿਜ਼ਾਜ" ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਏ।

"ਯੇ ਕਹਿਣੇ ਮੈਂ ਬਾਕ ਨਹੀਂ ਕਿ 1856ਈ. ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਕੀ ਜਾਨਿਬ ਸੇ ਪੰਜਾਬ ਮੈਂ ਮਹਿਕਮਾ ਤਾਲੀਮ ਕੇ ਕਿਆਮ ਕੇ ਸਾਬ ਸਾਬ ਇਕ ਬਦੇਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੂਸਰੀ ਬਦੇਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਾ ਨਫ਼ਾਜ਼ ਸਿਆਸੀ ਬੁਨਿਆਦ ਪਰ ਕੀਆ ਬਾ।"⁽⁷⁾

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਪਟਨ ਮੀਕਵੀਲ ਜਿਹੜੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ D . C ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ।

- 1 ਯੇ ਕੋਈ ਜ਼ਬਾਨ(ਪੰਜਾਬੀ) ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬੋਲੀ ਹੈ।
- 2 ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੋਗੀਰਾ ਮੈਂ ਉਸ ਕੀ ਕਚਹਿਰੀ ਕੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਨਾ ਦੇਨਾ ਐਸਾ ਰੀ ਹੈ ਜੈਸੇ ਸੋਮਰ ਸੀਟ(Somerset) ਕੀ ਦਿਹਾਤੀ ਬੋਲੀ ਕੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਕੀ ਕਚਹਿਰੀ ਕੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਇਆ ਜਾਏ।
- 3 ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਮੁਤਲਬ ਕੇ ਬਾਰੀਕ ਫ਼ਰਕ ਔਰ ਮੁਨਤਕੀ ਖ਼ਿਆਲਾਤ ਕੇ ਸਿਰਤ ਕੇ ਸ਼ੋਬੇ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤੀ, ਜਿਸ ਕੀ ਕਾਠੂਨੀ ਕਾਰਰਵਾਈਉਂ ਮੈਂ ਅਸ਼ਦ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।
- 4 ਚੂੰਕਿ ਲੋਗ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਬਖ਼ੂਬੀ ਸਮਝ ਸਕਤੇ ਹੈਂ। ਇਸ ਲੀਏ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੇ ਇਸਤਮਾਲ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- 5 ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਾ ਕੋਈ ਇਕ ਮਿਆਰ ਔਰ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਦਰੀਆਏ ਰਾਵੀ ਔਰ ਸਤਲੁਜ ਕੇ ਕੁਰਬ ਉ ਜਵਾਰ ਕੀ ਬੋਲੀਉਂ ਮੈਂ ਬਝਾ ਨੁਮਾਇਆਂ ਫ਼ਰਕ ਹੈ।
- 6 ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਚਰੂਫ਼ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਤੀ ਔਰ ਉਸ ਕੇ ਨਾਗਰੀ ਮੈਂ ਲਿਖਣੇ ਸੇ ਬਚੁਤ ਸੇ ਆਤਰਾਜ਼ਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋਤੇ ਹੈਂ।"⁽⁸⁾

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਸੋਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੋਵੇ ਗਾ ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝੇ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਖੋਫ਼ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਓ ਅਦਬ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ 90 ਫ਼ੀਸੱਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਿਕੀਕਾਂ ਚਲਾਈਆਂ

ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਏ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਫਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ:

"ਉਰਦੂ ਮੁਲਕ ਸੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੋਂ ਕੇ ਸਾਬ ਆਈ। ਉਸ ਸੇ ਕਬਲ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਕੀ ਜ਼ਬਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਥੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੋਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕੇ ਉਰਦੂ ਸੇ ਬਦਲਾ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਸੇ ਮੁਲਕ ਸੈਂ ਮੁਸਤਮਿਲ ਥੀ ਔਰ ਉਰਦੂ ਸੇ ਕਰੀਂ ਅਸਾਨ ਥੀ। ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ਼ ਉਰਦੂ ਇਸ ਕਦਰ ਕਾਰਆਮਦ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜੈਸੀ ਕ ਤਵਕੋ ਥੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਲੰਡੇ ਹਰੂਫ਼ ਸੈਂ ਇਸਤਮਾਲ ਕਰਤੇ ਥੇ। ਬਚੁਤ ਸੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤਮਾਲ ਕਰਤੇ ਥੇ। ਪੰਡਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਔਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਸਮ-ਉਲ-ਮਤ।"⁽⁹⁾

ਇਹ ਲੜਾਈ ਪੰਜਾਬੀ, ਅਦਬ ਦੀ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਲੜਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਗਏ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਟਰ ਹਿੰਦੂ ਵਾਦ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੀ, ਹਿੰਦੂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀ ਵਾਲਤਾ ਭੰਗ ਹੋਈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਰਦੂ ਦਾ ਨਾਮ ਲਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਅਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੀਵੇਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਸਾਮਣੇ ਆਇਆ ਏ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਾਲਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਏ, ਸ਼ਲੋਕ ਏ:

ਜਾਗ ਫ਼ਰੀਦਾ ਸੂਤਿਆ, ਝਾਝੂ ਦੇ ਮਸੀਤ
ਤੇ ਸੂਏ ਰੱਬ ਜਾਗੇ ਤੇਰੀ ਡਾਚਡੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ⁽¹⁰⁾

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉ ਅਦਬ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਲਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਏ। ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਏ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਚੌਰਾਂ ਅਪਣੀ ਮਹਾਨ ਪੁਸਤਕ "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਭਾਲ" ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਏ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ।

ਫ਼ਰੀਦਾ ਬੇ ਨੀਮਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਚ ਨ ਡਲੀ ਗੀਤ
ਕਬਰੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਕਤ ਮਸੀਤਿ⁽¹¹⁾

ਫਿਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਰਦੂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਚੁਤ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਨੇ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਜ਼ਬਾਨ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਚਾਲਾਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਯਾਂ ਖੋਜਕਾਰ ਨੇ ਅਪਣੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਲ੍ਹ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ, ਹਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੰਡਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਵੰਡ ਹੋਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ

ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਉਹ ਸਲੂਕ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਵੀ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਮਾਰਚ 1951ਈ. ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ ਹੋਰਾਂ ਮਚੀਨਾ ਵਾਰ "ਪੰਜਾਬੀ" ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਉਰਦੂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਪਰ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਆਏ। ਡਾਕਟਰ ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ ਹੋਰਾਂ ਲਿਖਿਆ ਏ:

"ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਕੇ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਨੀ ਚਾਰਤ
ਮਿਲੀ ਏ, ਇਨੀ ਡਾਕਟਰ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਜਿਹੇ ਬੇ ਨਜ਼ੀਰ
ਲਿਆਕਤ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।"⁽¹²⁾

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ 1948 ਈ. ਤੋਂ ਈ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੰਗਾਲੀ ਨੂੰ ਕੋਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਾਇਜ ਕਰਨ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਚੱਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਖੀਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅਸੰਬਲੀ ਨੂੰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ।

"7, ਮਈ 1954 ਈ. ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਸਤੂਰ ਸਾਜ਼ ਅਸੰਬਲੀ ਨੇ
ਬੰਗਾਲੀ ਕੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੀ ਦੂਸਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦੀਆ।"⁽¹³⁾

ਬੰਗਾਲੀ ਕੋਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਲਾਕਾਈ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਇਲਾਕਾਈ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਰਦੂ ਮੁਕਾਮ ਦਿਵਾਨ ਲਈ ਕਈ ਕਰਾਰਦਾਦਾਂ ਪਾਸ ਹੋਈਆਂ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

"14, ਅਪ੍ਰੈਲ 1961 ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਮੈਂ ਇਲਾਕਾਈ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਕੀ ਪਹਿਲੀ
ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਮੁਨਅਕਿਦ ਹੋਈ। ਪਹਿਲੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਸੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਕਰਤੇ ਹੋਏ
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਮੀਆਂ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਹੁਸੈਨ ਨੇ
ਕਹਾ ਕੇ ਕਈ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਕੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀ ਪਾਲਿਸੀ ਮੈਂ ਹਮਾਰੇ ਕੋਮੀ,
ਸਕਾਫ਼ਤੀ ਔਰ ਆਲਮੀ ਤਕਾਜ਼ੋਂ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਤੀ ਹੈ। ਸਦਾਰਤੀ
ਖ਼ੁਤਬਾ ਮੈਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਪਸ਼ਟੋ ਅਕੈਡਮੀ,
ਸਦਰ ਸੁਅਬਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵ ਉਰਦੂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਮੋਲਾਨਾ ਅਬਦਾਲ ਕਾਦਰ ਨੇ
ਕਹਾ ਕੇ ਇਲਾਕਾਈ ਔਰ ਮਿਲੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਕੇ ਮਾਬੈਨ ਤਾਆਵਨ
ਵਸਾਇਲ ਕੀ ਤਲਾਸ਼ ਵ ਤਜਸਸ ਕੇ ਲੀਏ ਰਕੂਮਤ ਕੇ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ
ਮੁਕੱਰਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਮੈਂ ਬਲੋਚੀ ਅਕੈਡਮੀ, ਪਸ਼ਤੋ
ਅਕੈਡਮੀ, ਬਰੋਚੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਸਿੰਧੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਗੁਜਰਾਤੀ
ਰਾਈਟਰਜ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਅਕੈਡਮੀ ਕੇ 32 ਮਨਦੋਬੀਨ ਕੇ ਇਲਾਵਾ
ਈਰਾਨ ਔਰ ਤੁਰਕੀ ਕੇ ਬਾਅਜ਼ ਲਿਸਾਨੀ ਇਦਾਰੋਂ ਕੇ ਸਾਤ ਨਮਾਇਨਦੋਂ
ਨੇ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀ।"⁽¹⁴⁾

ਮਾਰਚ 1965ਈ. ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਕੀਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੱਈਅਦ ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖ਼ਤਰ, ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਦ ਤੇ ਸੱਈਅਦ ਸਿਬਤ ਅਲਹਸਨ ਜੈਗ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਹੋਰਾ "ਲਹਿਰਾ" ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਸਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਡਾਕਟਰ ਸੱਈਅਦ ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖ਼ਤਰ ਬਣੇ ਤੇ ਉਹ ਰਸਾਲਾ ਹੁਣ ਵੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਏ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਦੀ ਜੰਗਾਂ ਨਾਲ ਇਲਾਕਾਈ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰਕੀਕ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਰੋਕ ਲਗੀ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ਡਰਵੀਂ ਤਹਿਰੀਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਅਖੀਰ

"6 ਜੁਲਾਈ 1972ਈ . ਕੇ ਸਿੰਧ ਅਸੰਬਲੀ ਸੇ ਪਾਸ ਹੋਣੇ ਵਾਲਾ ਲਿਸਾਨੀ ਬਲ ਔਰ ਉਸ ਬਲ ਪਰ ਉਰਦੂ ਹਾਮੀਆਂ ਕੀ ਹੰਗਾਮਾ ਆਰਾਈ ਕੇ ਨਤੀਜੇ ਸੈਂ ਸਦਰਿ ਮਮਲਕਤ ਜੁਲਫਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁਟੋ ਕੀ ਜਾਨਿਬ ਸੇ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਕਾ ਨਫ਼ਾਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਰਦੂ ਔਰ ਸਿੰਧੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੇ ਸੂਬਾ ਸਿੰਧ ਸੈਂ ਯਕਸਾ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇ ਦੀ ਗਈ।" (15)

ਇਸ ਬਿੱਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕੜ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਾਲੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਵਖ ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਘੱਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉ ਅਦਬ ਦੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਕੋ ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਧੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੁਰਦ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਿਫ਼ ਖਾਂ, ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਈਅਦ, ਸੱਈਅਦ ਸਿਬਤ ਅਲਹਸਨ ਜੈਗ਼ਮ ਸ਼ਾਹ, ਐਨ ਅਲਹਕ ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਟੀ, ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸੂਫ਼ੀ, ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਤਨਵੀਰ ਮਿਰਜ਼ਾ, ਅਲੀ ਅੱਬਾਸ ਜਲਾਲਪੁਰੀ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਸ਼ਰੀਫ਼ ਭੁੰਜਾਰੀ, ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ, ਕੰਵਲ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਦੇ ਨਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ।

1980ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਸਾਲੇ ਨਿਕਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਜਿਹੜੇ 90 ਤੱਕ ਕੁੱਝ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਬੰਦ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਸਾਲਾ "ਲਿਖਾਰੀ", "ਰਵੇਲ" ਤੇ "ਸਵੇਰ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ" ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਨ। ਰਿਜਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਲਿਪੀ ਅੰਤਰ ਕਰ ਕੇ ਮਵਾਦ ਵੀ ਛਾਪਦੇ ਰਹੇ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਪਰ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਰਸਾਲੇ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡੇ ਨਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਿਫ਼ ਖਾਂ, ਸਿਬਤ ਅਲਹਸਨ ਜੈਗ਼ਮ, ਸ਼ਰੀਫ਼ ਭੁੰਜਾਰੀ, ਜਮੀਲ ਅਹਿਮਦ ਪਾਲ, ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ, ਇਕਬਾਲ ਕੇਸਰ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸ਼ਤਾਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ ਸ਼ਾਮਲ ਰਨ। ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਗੋਂ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਆਉਂਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ, ਪਾਰਖ ਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ ਮੁਲਕ ਜਿਹਨਾਂ 1981ਈ. ਵਿਚ "ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਭਾਗ" ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵੀਸ਼ਕਾ ਕੋਰਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪਹਿਲਾ ਅਸਥਾਨ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।" (16)

1990ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਐਮ ਫਲ ਤੇ ਪੀ ਐਚ ਡੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਉਸਤਾਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਮਹਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੀ ਐਚ ਡੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ।

1990ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਬਾਰਰ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਤੇ ਲੈਂਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ।

1992 ਈ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾਕਟਰ ਜਮੀਲ ਅਹਿਮਦ ਪਾਲ, ਇਲਿਆਸ ਘੁਮਣ, ਇਕਬਾਲ ਕੇਸਰ ਚੌਰਾ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਰਸਾਲਾ "ਰਵੇਲ" ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਕਬਾਲ ਕੇਸਰ, ਅੱਛਲ ਸਾਹਿਰ , ਨੂਰ-ਉਲ-ਐਨ ਸਾਦੀਆ ਤੇ ਅਬਦਾਲਹਕੀਮ ਇਹਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ । "ਰਵੇਲ" ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ,ਸ਼ਾਹ ਮੁਖੀ ਦੀ ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ ਦਾ ਅਦਾਰਾ "ਸੁਲੇਖ" ਵੀ ਬਣਾਇਆ (ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ) ਇਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਦਾਰਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਖੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਖੀ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੋਸਤਾਂ ਇਕ "ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਇੰਸ ਬੋਰਡ" ਨਾਂ ਦਾ ਬੋਰਡ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਿਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪਿਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਇਸ ਅਦਾਰੇ ਦਾ ਮੋਟੋ ਸੀ "ਜਰਾਨ ਦੇ ਕੁਲ ਇਲਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ" ਤੇ ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆਂ ਵੀ ਗਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਲ ਅਦਬ ਲਈ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਵਾਰ ਰਸਾਲਾ "ਮੀਟੀ" ਕੱਢਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਲ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਉਲਥਾ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪਿਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਹ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ) ਵਿੱਚ ਕਲਮ ਇਕੱਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ ਅਦਬ ਦਾ ਰਸਾਲਾ ਸੀ।

1996ਈ. ਵਿਚ ਅਸ਼ਰਫ ਸੁਹੇਲ ਚੌਰਾ "ਪਖੋਰੂ" ਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ ਅਦਬ ਦਾ ਅਪਣਾ ਰਸਾਲਾ ਕੱਢਿਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਲ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚੇਤੇ ਰਹਿਵੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਲ ਅਦਬ ਦੀਆਂ "ਮਨੀ ਨਜ਼ਮਾਂ" ਸਤੰਬਰ94 ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਖੀ ਵਿਚ ਛਾਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਜੁਲਾਈ 96ਈ. ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਨਾਵਲ "ਚਕ ਨੰਬਰ 36" ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਉਲਥਾ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। 99ਈ. ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਵਾ ਕੇ "ਪਖੋਰੂ" ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

2002ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਚੈਗੂਲਰ ਪੀ ਐਚ ਡੀ, ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਸਮੈਸਟਰ ਸਿਸਟਮ) ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪੀ ਐਚ ਡੀ, ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕੋਰਸ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਾਜ਼ਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੀ ਐਚ ਡੀ ਦੇ ਮਕਾਲੀਆਂ ਲਈ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਦਬ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮੌਜੂਏ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਅਦਬ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਿਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲੀ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅਬਾਦ ਨਬੀਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮਕਾਲਾ "ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਬੀਤੀ ਦੀ ਰਵਾਇਤ" ਤੇ ਅਰਸ਼ਦ ਇਕਬਾਲ ਅਰਸ਼ਦ ਦਾ ਮਕਾਲਾ "ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰ ਨਾਮਾ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਤਜਜ਼ੀਆ" ਜ਼ਿਕਰ ਜੋਗ ਰਨਾ ਨਗਰਤ ਖੁਰਸ਼ੀਦ, ਜ਼ਹਿਰਿਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਫੀਕ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸਲੀਮ ਚੌਰਾ ਦੇ ਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਇਕ ਫ਼ਰਵਰੀ 2004ਈ. ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਵੇਜ਼ ਇਲਾਰੀ ਨੂੰ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉ ਅਦਬ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਲੈ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਤਾਲੀਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਕੈਪਟਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹ ਹੀ ਵਾਲਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਜਿਹੜਾ 100 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਸਿਰ ਚੀਟਰ ਜੀ ਨੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ:

"ਪੰਜਾਬ ਸੈਂ ਉਰਦੂ ਕੀ ਬਜਾਏ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਂ ਜ਼ਰੀਆ ਤਾਲੀਮ ਬਨਾਇਆ ਜਾਏ। ਉਸ ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ਸੈਂ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਕਾ ਇਕ ਤੂਫ਼ਾਨ ਉਠ ਖੜਾ ਰਵਾ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਦਾਰੀਉਂ ਔਰ ਖ਼ਸੂਸੀ ਮਜ਼ਾਮੀਨ ਸੈਂ ਉਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀ "ਸ਼ਗਵੀਤ" ਕੇ ਨੁਮਾਇਆਂ ਕਰਤੇ ਹੋਏ ਉਸੇ ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਤਰਿਜ਼ੀਬੀ ਔਰ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਕੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਘਿਠਾਉਣੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਰ ਦੀਆ ਬਾ"⁽¹⁷⁾

ਮਾਰਚ 2004ਈ . ਵਿਚ ਸੱਈਅਦ ਸਿਬਤ ਅਲ ਹਸਨ ਜ਼ੈਗਮ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸੱਈਅਦ ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖ਼ਤਰ ਹੋਰਾਂ "ਲਹਿਰਾਂ" ਵਿਚ 4 ਸਫ਼ੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਲਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾਸ (ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਕਲਿਆਣ) ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਅਪਣੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਡਾਕਟਰ ਸੱਈਅਦ ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖ਼ਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਸ਼ਿਕ ਰਹੀਲ ਸਾਹਿਬ ਹੋਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਚੈੱਕ ਕਰਵਾ ਕੇ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ 3 ਸਾਲ ਤੱਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੈਕਸ਼ਨ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੋ ਸਫ਼ੇ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾਕਟਰ ਸੱਈਅਦ ਅਖ਼ਤਰ ਹੁਸੈਨ ਅਖ਼ਤਰ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਮਰਹੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੈਕਸ਼ਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਵੇਜ਼ ਇਲਾਰੀ ਹੋਰਾਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਨ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਲਈ ਇਕ ਇੰਸਟੀ ਟਿਊਟ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ "ਪੰਜਾਬ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਲੈਂਗੁਏਜ਼, ਆਰਟ ਐਂਡ ਕਲਚਰ" ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕੋਰਸ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ 2009ਈ. ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆਂ ਹੁਣ ਤੱਕ 4 ਕਲਾਸਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਕਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਡਾਕਟਰ ਜਮੀਲ ਅਹਿਮਦ ਪਾਲ ਹੋਰਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਤੇ ਚੋਖੀ ਵਾਰ ਇਸ ਕਲਾਮ ਲਈ ਦਾਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ "ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ, ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵਵੀਮਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਗੋਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ" ਵਲੋਂ ਐਮ ਫ਼ਲ, ਤੇ ਪੀ ਐਚ ਡੀ, ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ ਪਰ ਗੋਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ 2013ਈ ਤੋਂ ਬੀ ਏ ਆਠਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦਿਤੀ ਏ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਐਮ ਏ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਾ ਇਕ ਸਮੈਸਟਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਏ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਕਾਆਦੇ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ ਮੱਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ "ਆਓ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸੀਖੋ" (ਡਾਕਟਰ ਸੀਤਾ

ਰਾਮ ਬਾਚਰੀ), "ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਾਈ ਪੜ੍ਹਾਈ" (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾਕਟਰ ਨਬੀਲਾ ਰਹਿਮਨ) ਅਤੇ "ਗੁਰਮੁਖੀ ਉਸਤਾਦ" (ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਕਲਿਆਣ) ਮੋਢੀ ਕਾਆਦੇ ਮਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਇਦਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਘਰ ਬੈਠੇ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹੋ । ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਹ ਕਾਆਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਬਦਲ ਰਹੇ ਨੇ ਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉ ਅਦਬ ਵੱਲ ਪਰਤ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਵਾਰਿਸ਼ ਏ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲੈਣ ਇਸ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਅਦਬ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਸ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਏ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂ ਜੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਚੁੱਕਣ ਦ ਮੋਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਏ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਏ । ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੋਏ ਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਏ, ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ।

ਚਵਾਲੇ

- 1) ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, "ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ" ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ 157, ਜਨਵਰੀ 1954ਈ . ।
- 2) ---, "ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ" ਪਟਿਆਲਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ 81, ਸ ਨ ।
- 3) Leitner, G . W . (1882) . History of Indigenous education in the Punjab . Lahore, Pakistan: Republican Books . P 1 .
- 4) ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ, "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੋ ਉਰਦੂ" ਮਰਤਬੀਨ: ਸਈਅਦ ਸਰਦਾਰ ਪੀਰ ਜ਼ਾਦਾ, ਤਜਮਲ ਸ਼ਾਹ, ਜਿਲਦ 4, ਸ 688, ਸ ਨ ।
- 5) ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ 665 ।
- 6) ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ 671 ।
- 7) ਨਵੀਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ, ਡਾਕਟਰ ,ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, "ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਲਿਸਾਨੀ ਮਿਜ਼ਾਜ", ਲਾਹੌਰ: ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਸ 25, 2018ਈ . ।
- 8) ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ 671 ।
- 9) ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ 682 ।
- 10) ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ 772 ।
- 11) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 1381 ।
- 12) ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ, ਡਾਕਟਰ, "ਸੰਗੀ" ਮੁਰੱਤਬ: ਜੁਨੈਦ ਅਕਰਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਲਾਹੌਰ: ਸ 7, 2018 ਈ . ।
- 13) ਨਵੀਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ, ਡਾਕਟਰ । "ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਲਿਸਾਨੀ ਮਿਜ਼ਾਜ" ਲਾਹੌਰ: ਡਾਕਟਰ ਫਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਕੀਰ ਰਿਸਰਚ ਰੇਅਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ, ਸ 195, 2018ਈ . ।
- 14) ਜ਼ਾਹਿਦ ਹੁਸੈਨ ਅੱਜੁਮ, "ਅਨਸਾਈਕਲੋ ਪੀਡੀਆ ਵਾਕਾਅਤਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ" ਲਾਹੌਰ: ਨਜ਼ੀਰ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਿਲਦ ਅਵੱਲ , ਸ 680, 2010 ਈ . ।
- 15) ਨਵੀਦ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ, ਡਾਕਟਰ ਸ 195 ।
- 16) ਸ਼ਹਿਬਾਜ਼ ਮੁਲਕ, ਡਾਕਟਰ ,ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,"ਰਵੀਲਾ" ਅਕੀਡਮੀਆਤ, ਲਾਹੌਰ: ਸ 5,2018ਈ . ।
- 17) ਫਤਿਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰਦਾਰ 01 ।